

ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑ
ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΤΟΜΟΣ 11

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ

ΣΥΝΤΑΚΤΗΣ: ΘΕΟΔΩΡΟΣ Ν. ΖΗΣΗΣ

ΕΠΙΜΕΒΑΝΤΗΣ: ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ε. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ

ΤΟΜΟΣ 11, ΤΕΥΧΟΣ Α'

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1979

ΙΟΥΝΙΟΣ 1979

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΜΕΛΕΤΑΙ	Σελίς
<i>Παντελεήμονος Ροδοπούλου, Μητροπολίτου Τυρολόης καὶ Σερεντίου, Ἑκκλησιολογικὴ θεώρησις τοῦ λδ' Ἀποστολικοῦ Κανόνος</i>	1 - 11
<i>Θεοδώρου Ν. Ζήση, Σχόλια εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἀπολογητὰς Θεοδώρου Σ. Νικολάου, Ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια καὶ ἡθικὴ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα</i>	13 - 57
<i>Peter Meinhold, Ἡ οἰκουμενικὴ σπουδαιότης τῆς θεολογίας καὶ τῆς ζωῆς τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου</i>	59 - 92
<i>Κωνσταντίνου Δ. Καλοκύρη, Παρατηρήσεις στὸν Κανόνα τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ</i>	93 - 111
<i>Ἰωάννου Ὁ. Καλογήρου, Γ' ἐν ὁλομελείᾳ Συνδιάσκεψις τῆς Μικτῆς Ὁρθοδόξο-Παλαιοκαθολικῆς Θεολογικῆς Ἐπιτροπῆς ἐπὶ τοῦ διαλόγου μεταξὺ τῶν Ἑκκλησιῶν Ὁρθοδόξου καὶ Παλαιοκαθολικῆς</i>	113 - 128
	129 - 213

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΙΣ ΒΙΒΛΙΩΝ

<i>Theologische Realenzyklopädie, TRE, Band IV, (II. Xq.)</i>	217 - 222
<i>Παναγιώτου Σιμωνᾶ, Ὁ Βασίλειος Βέλλας ὡς Ἐπιστῆμων (Βασίλειος Θ. Σταυρίδης)</i>	222 - 223
<i>Ἀποστόλου Θ. Γλαβίνα, Τὸ Αὐτοκέφαλον τῆς ἐν Ἀλβανίᾳ Ὁρθοδόξου Ἑκκλησίας ἐπὶ τῇ βάσει ἀνεκδότων ἐγγράφων (Βασίλειος Θ. Σταυρίδης)</i>	223 - 230
<i>Παντελεήμονος Καρανικόλα, Μητροπολίτου Κορίνθου, Κλείς Ὁρθοδόξων Κανονικῶν Διατάξεων (Παντελεήμων Ροδόπουλος)</i>	230 - 231

Χαραλάμπους Κ. Παπαστάθης, Τὸ νομοθετικὸν ἔργον τῆς Κυ- ριλλομεθοδιανῆς ἱεραποστολῆς ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ (᾿Αθ. <i>Ε. Καραθανάσης</i>)	231 - 236
J. Darrouzès, A. A., Les Regestes des Actes du Patriar- cat de Constantinople (<i>Α.Χ.Π.</i>)	236 - 238

Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΛΗΘΕΙΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΕΝ ΣΧΕΣΕΙ ΠΡΟΣ ΤΗΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΝ ΚΑΤΑ ΚΛΗΜΕΝΤΑ
ΤΟΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΑ

ΥΠΟ

ΘΕΟΔ. ΣΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

1. ΑΝΤΙ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ

Προβαίνοντες εις τὴν ἔρευναν τοῦ παρόντος θέματος ἀξίζει νὰ παραθέσωμεν εἰσαγωγικῶς τὸ ἀκόλουθον χαρακτηριστικὸν ἐδάφιον τοῦ Κλήμεντος: «Ὡν μὲν οὖν πρὸ τῆς τοῦ κυρίου παρουσίας εἰς δι-
καιοσύνην Ἑλλῆσιν ἀναγκαῖα φιλοσοφία, νυνὶ δὲ *χρησίμη* πρὸς *θεοσέβειαν* γίνεται, προπαιδεῖα τις οὖσα τοῖς τὴν πίστιν δι' ἀποδείξεως καρπομένοις, ὅτι ὁ πούς σου' φησὶν ὁὐ προσκόψῃ¹, ἐπὶ τὴν πρό-
νοιαν τὰ καλὰ ἀναφέροντος, ἑάν τε Ἑλληνικὰ ἢ ἑάν τε ἡμέτερα. πάν-
των μὲν γὰρ αἷτιος τῶν καλῶν ὁ θεός, ἀλλὰ τῶν μὲν κατὰ προηγούμενον
ὥς τῆς τε διαθήκης τῆς παλαιᾶς καὶ τῆς νέας, τῶν δὲ κατ' ἐπακολου-
θημα ὥς τῆς φιλοσοφίας. τάχα δὲ καὶ προηγουμένως τοῖς Ἑλλῆσιν
ἐδόθη τότε πρὶν ἢ τὸν κύριον καλέσαι καὶ τοὺς Ἑλληνας ἐπαιδαγῶγει
γὰρ καὶ αὕτη τὸ Ἑλληνικὸν ὥς ὁ νόμος τοὺς Ἑβραίους εἰς Χριστὸν².
προπαρασκευάζει τοίνυν ἡ φιλοσοφία προοδοποιούσα τὸν ὑπὸ Χρι-
στὸν τελειούμενον. αὐτίκα τὴν σοφίαν' ὁ Σολομὼν ἑπιχαράκωσον'
φησὶν, καὶ ὑπερυψώσει σε· στεφάνῳ δὲ τρυφῆς ὑπερασπίσει σε³, ἐπεὶ
κἂν σὺ τῷ θριγκῷ ὑπεροχυρώσας αὐτὴν διὰ φιλοσοφίας καὶ πολυτε-
λείας ὀρθῆς ἀνεπίβατον τοῖς σοφισταῖς τηρήσῃς. μία μὲν οὖν ἡ τῆς
ἀληθείας ὁδός, ἀλλ' εἰς αὐτὴν καθάπερ εἰς ἀέναον ποταμὸν ἐκρέουσι
τὰ ρεῖθρα ἄλλα ἄλλοθεν»⁴.

Δὲν εἶναι ὑπερβολή, ἑάν εἴπωμεν, ὅτι σπανίως εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ
ἀνθρωπίνου πνεύματος διευπλώθησαν τόσαι σκέψεις εἰς ἓν καὶ μόνον

1. Παρ. 3,23.

2. Γαλ. 3,24.

3. Παρ. 4,8-9.

4. Στρωματεῖς 1,5 (II.17, 31-18.10): ἐντὸς παρενθέσεων τίθενται ἐκάστοτε ὁ
ἀριθμὸς τοῦ τόμου, τῆς σελίδος ἢ τῶν σελίδων καὶ τῶν στίχων ἐκ τῆς ἐκδόσεως τῶν
ἔργων τοῦ Κλήμεντος Ο. ΣΤÄHLIN (GCS) I (³1972), II (³1960), III (³1970), IV (1936).

χωρίον. Εἰς αὐτὸ θίγονται ἀναμφιβόλως σοβαρὰ προβλήματα καὶ προτείνονται ἐνδιαφέρονται καὶ ἀξιόλογοι θέσεις. Τὸ γεγονὸς ἀκριβῶς αὐτὸ ἐπιβάλλει τὴν ἀναλυτικωτέραν διαπραγμάτευσίν του. Αἱ κυριώτεραι ἰδέαι, αἱ ὁποῖαι προκύπτουν ἐξ αὐτοῦ, εἶναι ἡ θεία καταγωγή τῆς φιλοσοφίας καὶ ὁ ρόλος τῆς ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν πρὸ καὶ μετὰ τὴν παρουσίαν αὐτοῦ.

Σύντρια τ' ἀνωτέρω ζητήματα ἔχουν οὐσιαστικὴν σημασίαν διὰ τὸ ἔργον γενικώτερον τοῦ ἱεροῦ συγγραφέως, διότι ἡ ἐπ' αὐτῶν γνώμη του δικαιολογεῖ τὴν ὑπ' αὐτοῦ εὐρεῖαν χρησιμοποίησιν ὄρων καὶ τοῦ τρόπου σκέπτεσθαι τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Χωρὶς τὴν ἐνδελεχῆ ἐνημέρωσιν ἐπὶ τῶν θεμάτων αὐτῶν θὰ ἦτο ἀκατανόητον, πῶς εἰς ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς καταφεύγει τόσον ἀδεῶς καὶ αὐτονοήτως εἰς φιλοσοφικὰς κατηγορίας καὶ ἀντιλήψεις. Ἐντεῦθεν ὁρμώμενοι νομίζομεν, ὅτι ἀποτελεῖ μεθοδικὸν σφάλμα, ὅταν ἡ ἀνάλυσις ζητήματος τινος εἰς τὸν Κλήμεντα ἀντιπαρέρχεται τὴν ἀποσαφήνισιν τῆς σχέσεως φιλοσοφίας καὶ θεολογίας εἰς τὸ ἔργον του, ἀφοῦ αὐτὸ ἀποτελεῖ «κεντρικὸν πρόβλημα εἰς τὴν θεολογικὴν σκέψιν τοῦ Κλήμεντος»⁵ καὶ τὴν κλεῖδα πρὸς εὐχερεστέραν κατανόησιν του.

Πρὸς τοῦτοις ἐξετάζεται ἐν συνεχείᾳ δι' ὀλίγων τὸ θέμα τῆς ἡθικῆς γενικώτερον εἰς τὸ ἔργον τοῦ συγγραφέως καὶ μάλιστα ἡ θέσις, τὴν ὁποίαν αὐτὴ κατέχει κατὰ τὴν γνώμην του ἐντὸς ὅχι μόνον τῆς χριστιανικῆς θεολογίας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας.

2. Η ΘΕΙΑ ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Κατ' ἀρχὴν εἶναι ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως ἀξία ἡ ἀντίληψις τοῦ Κλήμεντος, ὅτι «πάντων...αἴτιος τῶν καλῶν» ὁ θεός»⁶. Εἰς τὸν Θεὸν ἀνάγονται καὶ ἰδικῆς του ἐμπνεύσεως καὶ προνοίας ἔργα εἶναι πάντα τὰ «καλά». Ἡ περὶ τοῦ κόσμου καὶ τῶν δημιουργημάτων τοῦ Θεοῦ γενικῶς αἰσιόδοξος αὐτὴ ἄποψις ἐξ ἐνὸς μὲν ἀποκλείει οἰανδήποτε σχέσιν τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸ κακόν, ἐξ ἐτέρου δέ, ἀποτιμῶσα θετικῶς τὴν φιλοσοφίαν, ἀναφέρει ταύτην εἰς τὸν Θεὸν καὶ τὴν θεωρεῖ ἰδικόν του ἔργον

5. E. MOLLAND, «Clement of Alexandria on the origin of Greek Philosophy», ἐν *Symbolae Osloenses*, fasc. 15/16, Oslo 1936, σ. 58. Πρὸβλ. W. VÖLKER, *Der wahre Gnostiker nach Clemens Alexandrinus*, Berlin-Leipzig 1952, σ. 332: θὰ ἦτο λάθος «diese Frage ganz unberücksichtigt zu lassen».

6. *Στρωματεῖς* 1,5 (11,17,36). Τοῦτο, ὡς γνωστόν, τονίζεται ἰδιαιτέρως εἰς τὸ πρῶτον κεφ. τῆς *Γενέσεως* Βλ. *Γεν.* 1,31: «καὶ εἶδεν ὁ θεὸς τὰ πάντα ὅσα ἐποίησεν, καὶ ἰδοὺ καλὰ λίαν»· πρὸβλ. καὶ τὴν φράσιν «καὶ εἶδεν ὁ θεὸς ὅτι καλὸν (καλά)», ἡ ὁποία ἐπαναλαμβάνεται ἐπτάκις εἰς τὸ αὐτὸ κεφ. (4, 8, 10, 12, 18, 21, 25).

καὶ δῶρον. Ἡ γνώμη αὐτὴ ἐπαναλαμβάνεται ρητῶς ἢ τοῦλάχιστον ἐξυπακούεται εἰς ὅλας τὰς μαρτυρίας τοῦ Κλήμεντος ⁷, αἱ ὁποῖαι ἀφοροῦν εἰς τὴν καταγωγὴν τῆς φιλοσοφίας. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἔτυχε σχετικῶς μικρᾶς προσοχῆς παρὰ τοῖς ἐρευνηταῖς, ὥστε μερικοὶ ἐξ αὐτῶν, ὅταν κάμνουν λόγον περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς φιλοσοφίας, νὰ συγγέουν ⁸ τὸ «πόθεν» μὲ τὸ «δι' οὗ», τὴν προέλευσιν καὶ καταγωγὴν μὲ τὸν τρόπον καὶ τὰ ὄργανα μεταδόσεως τῆς φιλοσοφίας εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Εἰς τὴν ἐρώτησιν, πόθεν προέρχεται ἡ φιλοσοφία, ἀπήντησεν ὁ Κλήμης ἀπεριστρόφως καὶ σαφῶς: ἐκ Θεοῦ.

Τὴν πεποιθήσιν αὐτὴν τοῦ συγγραφέως ἀνευρίσκομεν ἐκπεφρασμένην ὄχι μόνον εἰς τὰ χωρία, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν ἀμέσως τοῦτο ⁹, ἀλλὰ καὶ εἰς ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἡ φιλοσοφία περιῆλθεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ εἰδικώτερον εἰς τοὺς Ἑλληνας. Τὰς ἐπὶ τοῦ τελευταίου τούτου σημείου μαρτυρίας εἶναι δυνατόν νὰ κατατάξωμεν εἰς τρεῖς κυρίως ομάδας:

α'. Τὴν φιλοσοφίαν ἔδωκεν ὁ Θεὸς ἀπ' εὐθείας εἰς τοὺς Ἑλληνας ¹⁰. Ὡς ἔργον τῆς θείας προνοίας ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία δὲν εἶναι

7. Πρβλ. PH. BÖHNER-E. GILSON, *Christliche Philosophie. Von ihren Anfängen bis Nikolaus von Cues*, Paderborn ³1954, σ. 33: «Die Philosophie...ist von Gott gewollt... Diese Antwort kehrt in immer neuen Abwandlungen wieder und verrät, wie leidenschaftlich Clemens an dieser Frage interessiert war». J. STELZENBERGER, *Die Beziehungen der frühchristlichen Sittenlehre zur Ethik der Stoa*, München 1933, σ. 78: «trotz einzelner Mißverständnisse sieht der Alexandriner in der Philosophie das Werk der göttlichen Vorsehung». Μ. ΦΑΡΑΝΤΟΥ, *Περὶ δικαιοσύνης, Συστηματικὴ ἔρευνα εἰς τὸ ἔργον Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως*, Ἀθῆναι 1971, σ. 28, σημ. 15.

8. Πρβλ. Μ. DASKALAKIS, *Die eklektischen Anschauungen des Clemens von Alexandria und seine Abhängigkeit von der griechischen Philosophie*, Leipzig 1908, σ. 22: «Der Ursprung der griechischen Philosophie ist nach Clemens nicht überall ein und derselbe, sondern sehr mannigfaltig und verschieden...». W. VÖLKER, *Der wahre Gnostiker nach Clemens Alexandrinus*, σ. 342: «Man hat wiederholt darauf hingewiesen, wie schwankend die Ansichten des Clemens über den Ursprung der Philosophie sind». E. F. OSBORN, *The philosophy of Clement of Alexandria*, Cambridge 1957, σ. 9: «in the problem of the origin of philosophy he (sc. Clement) puts many different solutions without indicating a preference for any particular one». H. CHADWICK, «Philo and the beginnings of christian thought», ἐν: *The Cambridge history of later Greek and early medieval philosophy*, ed. by A. H. ARMSTRONG, Cambridge 1970, σ. 170: «Clement has two chief theories of the origin of philosophy».

9. Πρβλ. *Στρωματεῖς* 1,1(II,13, 11-14): :ἐγὼ δὲ ὅτι μὲν ἡ κακία κακὴν φύσιν ἔχει καὶ οὐποτ' ἂν καλοῦ τινος ὑποσταίῃ γεωργὸς γενέσθαι, παρ' ὅλους ἐνδείξομαι τοὺς Στρωματεῖς, αἰνισσόμενος ἀμὴ γέ πη θείας ἔργον προνοίας καὶ φιλοσοφίαν». 1,7 (II,60,12 ἔ.). 6,17 (II,510,22. 512,16. 513,31 ἔ.).

10. Πρβλ. *Στρωματεῖς* 1,1 (II,13,20): «θείαν δωρεάν Ἑλλήσι δεδομένην»

μόνον προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τῶν κάτω πρὸς εὕρεσιν τῆς ἀληθείας, ἀλλ' ἐν εἶδος «θεοδωρήτου γνώσεως», ἡ ὁποία ὁμως προϋποθέτει τὴν ζήτησιν τῆς ἀληθείας ἀπὸ μέρους τοῦ ἀνθρώπου· ὁ Θεὸς ἀνοίγει τὴν θύραν καὶ παρέχει τὴν ἀπόκρισιν εἰς τὸν κρούοντα «τὴν θύραν τῆς ἀληθείας» καὶ ζητοῦντα τὴν ἀλήθειαν «λόγον» ¹¹. Ἀκριβῶς ὁ λόγος οὗτος, ὁ ὁποῖος ἐδωρήθη εἰς τὸν ἄνθρωπον ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ¹², εἶναι ἡ εἰκὼν τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν ἄνθρωπον· δι' αὐτὸ «τῇ κατὰ καρδίαν φρονήσει τῷ θείῳ παρειακάζεται λόγῳ καὶ ταύτῃ λογικὸς» ¹³ καὶ φιλόσοφος. Ὁ ἐλληνικὸς λόγος ὑπῆρξεν ἐξόχως ζητητικὸς τῆς ἀληθείας καὶ φιλόσοφος, ἡ δὲ δωρεὰ τοῦ Θεοῦ ἐπεβράβευσεν καὶ ἀπέδειξεν αὐτὸν εὐρετὴν καὶ φορέα γνώσεων.

β'. Τὴν φιλοσοφίαν παρέλαβον οἱ Ἕλληνες ἐκ τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἐκ τῶν Ἑβραίων καὶ δὴ τοῦ Μωυσέως εἰδικώτερον ¹⁴. Ὁ μεσολαβητικὸς ρόλος τοῦ Μωυσέως ὑπῆρξεν ἰδιαίτερος σπουδαῖος ἐν προκειμένῳ· δι' αὐτοῦ, τοῦ ὄντως σοφοῦ ¹⁵, ἐδόθησαν εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὄχι μόνον ὁ νόμος καὶ αἱ ἐντολαὶ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ φιλοσοφεῖν. Ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐδανείσθησαν τὴν φιλοσοφίαν ἐκ τῶν Ἑβραίων ἀπετέλει κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀρκούντως διαδεδομένην ἀντίληψιν. Ἡ ἀρχὴ αὐτῆς τῆς ἀντιλήψεως ἀνάγεται προδήλως εἰς κύκλους «ἰουδαίων ἀπολογητῶν τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου» ¹⁶ καὶ μάλιστα εἰς τὸν Ἰουδαῖον Φίλωνα ¹⁷, εὗρεν ὁμως αὕτη ὑποστηρικτὰς καὶ μεταξὺ τῶν χριστιανῶν. Πρὸ τοῦ Κλήμεντος ἤδη τὴν ἐξεπρο-

6,6 (II,453,17-18). 6,8 (II,465,20-21). 6,17 (II,514,3 ἐ.): «τοῖς ἀρίστοις τῶν Ἑλλήνων δέδοται».

11. *Στρωματεῖς* 8,1 (III,80,11 ἐ.).

12. *Στρωματεῖς* 3,6 (II,257,25).

13. *Προτρεπτικὸς* 10 (I,71,24-29). Πρβλ. *Στρωματεῖς* 5,14 (II,388,15-16): «εἰκὼν δ' εἰκόνης ἀνθρώπινος νοῦς».

14. Πρβλ. *Στρωματεῖς* 1,14 (II,38,10 ἐ.). 1,15 (II,41,30 ἐ.). 1,17 (II,56,1 ἐ.). 1,21 (II,64,18 ἐ. 69,14-15). 1,22 (II,92,27 ἐ.). 1,25 (II,103,8 ἐ.). 2,1 (II,113,3 ἐ.). 2,4 (II,123,7 ἐ.). 5,1 (II,332,14 ἐ.). 5,10 (II,371,5 ἐ.). 5,14 (II,390,16-18). *Παιδαγωγὸς* 2,1 (I,166,23 ἐ.). 2,10 (I,217,20 ἐ.).

15. *Στρωματεῖς* 1,25 (II,105,8): «σοφὸν τῷ ὄντι τὸν Μωϋσέα». 1,23 (II,99,17): «Ἔστιν οὖν ὁ Μωϋσῆς...φιλόσοφος». 1,25 (II,105,31): «*θεόθεν* διὰ Μωυσέως δέδοσθαι τὸν νόμον».

16. J. H. WASZINK, *Qu. S. F. Tertulliani, De anima, ed. with Introduction and Commentary*, Amsterdam 1947, σ. 106.

17. Πρβλ. ΦΙΛΩΝΟΣ, *Περὶ ἀφθαρσίας κόσμου* 4-5: COHN-WENDLAND VI, 77-78: Πλάτων «σπουδάσας τὰς τῶν παλαιῶν εὐρέσεις ἐνια τῶν ἀναγκαιοτάτων εἰς ἕκαστον φιλοσοφίας μέρος καινοτομήσας προσεξέυρετο... Μακροῖς δὲ χρόνοις πρότερον ὁ τῶν Ἰουδαίων νομοθέτης Μωϋσῆς...».

σώπησαν ὁ Ἰουστίνος¹⁸, ὁ «φιλόσοφος καὶ μάρτυς»¹⁹, καὶ ὁ μαθητὴς του Τατιανός²⁰. Ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἐξηπλώθη, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ εἰδησις περὶ τοῦ Νουμηνίου (περίπου 150-200 μ.Χ.), ἐνὸς τῶν προδρόμων τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ, λέγοντος, ὅτι ὁ Πλάτων δὲν εἶναι παρὰ «Μωυσῆς ἀττικίζων»²¹. Καὶ ὁ μὲν Νουμήνιος συνοδοιπορεῖ, ὅπως φαίνεται, μὲ τὴν κρατοῦσαν γνώμην καὶ δὲν ἐνδιαφέρεται μερικώτερον οὐδ' ἐπιζητεῖ νὰ καθορίσῃ τὴν σχέσιν μεταξὺ ἐλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ Ἀνατολῆς, Πλάτωνος καὶ Μωυσέως, ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου²², ἀφοῦ αὕτη βασικῶς καὶ ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ὁμοφωνεῖ πρὸς πολὺ παλαιότεραν παράδοσιν, ἡ ὁποία πρεσβευθεῖσα κάπως ἀτελῶς καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Πλάτωνος²³ καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους²⁴, ἔσχεν εὐρυτάτην διάδοσιν κυρίως εἰς κύκλους πλατωνιζόντων καὶ νεοπυθαγορείων φιλοσόφων μετὰ τὸν 4ον μ.Χ. αἰῶνα· κατὰ τὴν παράδοσιν αὐτὴν ὁ Πλάτων καὶ ἰδιαιτέρως ὁ Πυθαγόρας ἐμαθήτευσαν ἐν Ἀνατολῇ

18. Πρβλ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Ἀπολογία* Α', 44,8-9, ΒΕΠ 3,184,31-34: «ὥστε καὶ Πλάτων...παρὰ Μωυσέως τοῦ προφήτου λαβὼν εἶπε· πρεσβύτερος γάρ Μωυσῆς πάντων τῶν ἐν Ἑλληνισι συγγραφέων». 60,10, ΒΕΠ 3,194,6-7. [ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ], *Λόγος παρανετικὸς πρὸς Ἑλληνας* 9, ΒΕΠ 4,20,20 ἑ. 12, ΒΕΠ 4,22,36 ἑ. 22, ΒΕΠ 4,29,28 ἑ.

19. TERTULLIANI, *Adv. Valentinianos* 5, CSEL 47,182,11.

20. Πρβλ. ΤΑΤΙΑΝΟΥ, *Πρὸς Ἑλληνας* 40-41, ΒΕΠ 4,266, 34ε.: «χρηὶ τῷ πρεσβεύοντι κατὰ τὴν ἡλικίαν (τ.ἔ. Μωυσεῖ) ἀπὸ πηγῆς χρησαμένοις Ἑλλησιν οὐ κατ' ἐπίγνωσιν τὰ ἐκείνου δόγματα... Οὐχ Ὀμήρου μόνον πρεσβύτερός ἐστιν ὁ Μωυσῆς...». Βλ. καὶ Στρωματεῖς 1,21 (II,64,19 ἑ.). ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευὴ* 10,11,1 ἑ., ΒΕΠ 25,387,2 ἑ. TERTULLIANI, *De anima* 2, CSEL 20,301,18 ἑ.

21. *Στρωματεῖς* 1,21 (II,93,10,11). Ὁρθῶς σημειώνει ἐπ' αὐτοῦ καὶ ὁ E. F. OSBORN, *Justin Martyr*, Tübingen 1973, σ. 145, σημ. 35: «This explanation (sc. the philosophers have stolen from Moses and the prophets) in the common possession of Jew, Christian and pagan».

22. Παρακεκινδυνευμένη εἶναι ἴσως ἡ προσπάθεια τοῦ P. MERLAN, «Greek philosophy from Plato to Photinus», ἐν A. H. ARMSTRONG (ed.), *The Cambridge history of...philosophy*, σ. 100, ὁ ὁποῖος ἀναζητεῖ τὴν ἄποψιν τοῦ Πλάτωνος, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐν νῷ ὁ Νουμήνιος, ὅταν τὸν συνέκρινε μὲ τὸν Μωυσέα. Ἀλλ' ἡ σύγκρισις τοῦ Νουμηνίου ὑπῆρξε μᾶλλον ἐξωτερικὴ καὶ ἀπλῆ ἐπανάληψις μιᾶς κοινῆς γνώμης. Δι' αὐτὸ ἰσχύει πράγματι ἡ διαπίστωσίς του, ὅτι «we do not find any proof that he (sc. Numenius) recognised their doctrines as superior to Greek philosophy».

23. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀφήγησις εἰς τὸν *Τίμαιον* 21 Α 7 ἑ., ὅπου κάποιος Αἰγύπτιος ἱερεὺς ἀποκαλεῖ τοὺς Ἑλληνας «παῖδας», διότι ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Αἰγυπτίους οὐδεμίαν ἔχουν «δι' ἀρχαίαν ἀκοὴν παλαιὰν δόξαν οὐδὲ μάθημα πολιὸν οὐδὲν» (22 Β 4-8). Πρβλ. ἐπ' αὐτοῦ *Στρωματεῖς* 1,29 (II,110,12 ἑ.). Βλ. καὶ ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Φαῖδων* 78 Α 2 ἑ. *Στρωματεῖς* 1,15 (II,42,2 ἑ.).

24. Πρβλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Μετὰ τὰ φυσικὰ* Α' 1, 981 α 23-25. Ν' 4, 1091 β 10 ἑ.

παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις, Πέρσαις, Χαλδαίοις, τοῖς διαφόροις Μάγοις καὶ δὴ τῷ Ζωροάστρῃ ²⁵.

Ὁ Κλήμης, τοῦ ὁποῦ ἡ σχετικὴ ἐξάρτησις ἐκ τοῦ Φίλωνος, τόσον εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὅσον καὶ γενικώτερον, πολλαχῶς τονίζεται ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν ²⁶, ἔχει πρωτίστως θεολογικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ πέραν πάσης ἐπιδράσεως ἀντέχεται κατὰ πρῶτον λόγον τῆς γνώμης, ὅτι «θεόθεν αἱ πλεῖσται εὐεργεσίαι χορηγοῦνται» δι' ἀνθρώπων ²⁷. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν αὐτὴν οἱ Ἑβραῖοι καὶ μάλιστα ὁ Μωυσῆς εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν ὄργανον, διὰ τοῦ ὁποῦ ἐδόθη ἡ θεία αὐτῇ δωρεά, ἡ φιλοσοφία, εἰς τοὺς Ἑλληνας. Προβάλλει δὲ τὴν διὰ τοῦ Μωυσέως ὑπὸ τοῦ Θεοῦ χορήγησιν τῆς φιλοσοφίας εἰς τοὺς Ἑλληνας ὡς τὴν κυρίαν ἀρτηρίαν καὶ διὰ τὸν λόγον, ὅτι μεταξὺ τῶν ἀναγνωστῶν του ὑπῆρχον ὠρισμένοι, οἱ ὅποιοι διετείνοντο, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία «ἐκ τοῦ διαβόλου τὴν κίνησιν ἴσχει» ²⁸. Τὴν ἐπιφυλακτικότητά αὐτῶν ἀναι-

25. Ἰκανὸν ἀριθμὸν σχετικῶν μαρτυριῶν βλ. Θ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, «Ὁ Ζωροάστρης εἰς τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Γ. Γεμιστοῦ-Πλήθωνος», ἐν *ΕΕΒΣ* 38 (1971) 319-327. Μεταξὺ τῶν Μάγων συγκατελέγετο καὶ ὁ Μωυσῆς: APULEI PLAT., *Apologia* 90, R. HELM, 100,10. Τοιαύτας εἰδήσεις παραθέτει καὶ ὁ ΚΛΗΜΗΣ, βλ. *Στρωματεῖς* 1,15 (II,41,22 ἔ.).

26. Πρβλ. O. STÄHLIN, *Register* (IV,47-49). Τοῦ αὐτοῦ «Des Clemens von Alexandria ausgewählte Schriften aus dem Griechischen übersetzt», ἐν *BKV*, 2. Reihe, VII(1), München 1934, σ. 17: «Zwar nennt er Philon nur an vier Stellen (*Strom.* I 31,1; 72,4; 153,2; II 100,3) mit Namen, aber an mehr als dreihundert Stellen hat er Philons Schriften benutzt und zum Teil wörtlich ausgeschrieben». E. DE FAYE, *Clement d'Alexandrie. Étude sur les rapports du christianisme et de la philosophie au IIe siècle*, Paris ²1906 (Nachdruck Frankfurt 1967) σ. 161. M. DASKALAKIS, *Die eklektischen Anschauungen des Clemens...*, σ. 24 ἔ. M. POHLENZ, «Klemens von Alexandria und sein hellenisches Christentum», ἐν: *Nachr. d. Akad. d. Wiss. Göttingen*, Phil.-Hist. Kl. 1943, σ. 109-110. W. VÖLKER, *Der wahre Gnostiker nach Clemens Alexandrinus*, σ. 334, σημ. 1, ἐνθα τονίζεται, ὅτι «Clemens ist jedoch bei aller Abhängigkeit kein bloßer Abschreiber gewesen, sondern hat seine Vorlagen des öfteren stillschweigend korrigiert».

27. *Στρωματεῖς* 1,1 (II,12,12-13).

28. *Στρωματεῖς* 1,16 (II,52,17). 1,8 (II,29,30). Πρβλ. καὶ 6,8 (II,465,3-4): «Ναὶ μὴν οἱ λέγοντες τὴν φιλοσοφίαν ἐκ τοῦ διαβόλου ὁρμᾶσθαι κακείνῳ ἐπιστησάτωσαν...». Βλ. σχετικῶς H. CHADWICK, *Die Kirche in der antiken Welt*, Berlin-New York 1972, σ. 106: «Klemens fand in Alexandrien eine Gemeinde vor, die eine furchtbare Abwehrhaltung gegen griechische Literatur einnahm. Die Gnosis hatte die Philosophie verdächtig gemacht; und die heidnische Religion durchdrang die klassische Literatur in solchem Maß, daß es nicht leicht war, ein literarisches Studium von der Anerkennung heidnischer Werte und des polytheistischen Mythos freizuhalten. Die Methode der *Stromateis*...ermöglichte es Klemens, seine Position dem

ρῶν, παραθέτει «τάς *συνήθεις*...δόξας τε καὶ φωνὰς τὰς ἐμβοώσας παρ' ἑκάστα αὐτοῖς δι' ὧν μᾶλλον οἱ ἀκούοντες ἐπιστραφήσονται»²⁹.

Ἡ παρουσίασις τοῦ θέματος ὡς «συνήθους» ἐπιβεβαιώνει μὲν τὴν ἀλήθειαν τῶν λόγων τοῦ H. Chadwick, ἐνὸς τῶν ἐντριβεστέρων μελετητῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ὅτι ὁ ἰσχυρισμὸς περὶ χρησιμοποίησεως τῆς Πεντατεύχου ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν Ἑλλήνων σοφῶν ἀπετέλει ἤδη κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰουστίνου «ἐν παραδοσιακὸν θέμα τῆς ἐλληνικῆς συναγωγῆς»³⁰. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὅμως ὁ κριτικὸς μελετητῆς τοῦ Κλήμεντος εἶναι ἀναγκασμένος νὰ διαπιστώσῃ τὴν εὐρυτέραν σημασίαν, τὴν ὁποίαν οὗτος ἀποδίδει εἰς τὸ παρὸν ζήτημα. Πέραν τοῦ ἀπολογητικοῦ χαρακτηῖρος ἡ ἀντίληψις αὐτὴ ἐνισχύει τὴν ἄποψιν τοῦ περὶ τῆς θείας καταγωγῆς τῆς φιλοσοφίας, τῆς ἐσωτερικῆς συνοχῆς καὶ σχέσεως φιλοσοφίας καὶ ἀποκαλύψεως καὶ τῆς ἀξίας τῆς φιλοσοφίας ἐν τῇ ἀποκαλύψει.

γ'. Ἡ φιλοσοφία ἐδόθη ὑπὸ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ εἰς τοὺς Ἕλληνας «διὰ τῶν ὑποδεστέρων ἀγγέλων»³¹. Αὐτὸ δὲν ἔρχεται βασικῶς εἰς ἀντίθεσιν πρὸς ἕτερον ἐδάφιον, ἔνθα, ἐρμηνεύων ὁ Κλήμης τὸ χωρίον Ἰωάν. 10,8, ὑποστηρίζει, ὅτι ἡ «φιλοσοφία...οὐκ ἀπεστάλη ὑπὸ κυρίου, ἀλλ' ἤλθε, φησί, *κλαπεῖσα* ἢ παρὰ κλέπτου δοθεῖσα, εἴτ' οὖν δύναμις ἢ ἄγγελος μαθὼν τι τῆς ἀληθείας καὶ μὴ καταμείνας ἐν αὐτῇ, ταῦτα ἐνέπνευσε καὶ κλέψας ἐδίδαξε, οὐχὶ *μὴ εἰδότης* τοῦ κυρίου..., ἀλλὰ μὴ κωλύσαντος»³². Καὶ ἐδῶ ἡ καταγωγὴ τῆς φιλοσοφίας ἀνάγεται εἰς τὸν Θεόν. Ὅτι ὁ Θεὸς δὲν ἡμπόδισε τὴν κλοπὴν ἀποδεικνύει, ὅτι ἔργον τῆς θείας δυνάμεως δὲν εἶναι μόνον τὸ εὐθέως ἀγαθοποιεῖν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συνιστᾷ τὴν θείαν φύσιν του, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐμμέσως, ἐπιτρέπει δηλαδὴ κάτι ἐπὶ τῷ λόγῳ, ὅτι ἄγει εἰς «ἀγαθὸν τι καὶ χρηστὸν τέλος»· τοιουτοτρόπως καὶ ἡ φιλοσοφία εἶναι «πῦρ ὀλίγον εἰς

ängstlichen christlichen Leser in einer Weise darzubieten, daß sich dessen Befürchtungen verringerten».

29. *Στρωματεῖς* 1,1 (II,12,7-9).

30. H. CHADWICK, *Die Kirche in der antiken Welt*, σ. 82. Πρβλ. ἐπίσης H. ACHELIS, *Das Christentum in den ersten drei Jahrhunderten*, Aalen 1975 (Neudruck), σ. 251-252: «Die ältesten und originalsten von den christlichen Philosophen fühlten sich als Vertreter uralter orientalischer Weisheit unter den—wie sie meinten—jungen Völkern der Griechen und Römer, und wiesen mit Stolz auf die 'barbarische' Philosophie hin als Quelle der Weisheit. Alle Weisheit der Griechen müsse verblassen vor den prophetischen Büchern der Christen, aus denen auch die Sokrates und Plato geschöpft hätten, was sie Gutes und Richtiges besessen hätten».

31. *Στρωματεῖς* 7,2 (III,6,17).

32. *Στρωματεῖς* 1,17 (II,53,5-10).

φῶς ἐπιτήδειον χρησίμως ζωπυρούμενον, ἵχνος τι σοφίας καὶ κίνησις περὶ θεοῦ»³³.

Οὐδεμία λοιπὸν ἀμφιβολία εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ ὡς πρὸς τὴν θεϊαν καταγωγὴν τῆς φιλοσοφίας. Τὸ στοιχεῖον αὐτὸ προέχει σαφῶς εἰς ὅλα τὰ ἀνωτέρω χωρία. Διατυπώνεται δὲ συνοπτικῶς καὶ σαφέστατα εἰς τὸ 19ον κεφάλαιον τοῦ Α' *Στρωματέως* (11,60-12-19): «Εἴτ' οὖν κατὰ περίπτωσιν φασιν ἀποφθέγξασθαι τινα τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας τοὺς Ἑλληνας, θείας οἰκονομίας ἢ περιπτώσεις..., εἴτε κατὰ συντυχίαν, οὐκ ἀπρονόητος ἢ συντυχία· εἴτ' αὖ φυσικὴν ἔννοιαν ἐσχηκέναι τοὺς Ἑλληνας λέγοι, τὸν τῆς φύσεως δημιουργὸν ἕνα γινώσκομεν..., εἴτε μὴν κοινὸν ἐσχηκέναι νοῦν, τίς ὁ τοῦτου πατήρ καὶ τῆς κατὰ τὴν τοῦ νοῦ διανομῆς δικαιοσύνης σκοπήσωμεν». Ἐν προκειμένῳ διαδηλώνει ὁ Κλήμης τὴν βασικὴν *θεολογικὴν* του πεποιθήσιν ἀφ' ἑνὸς καὶ στοιχεῖ τῇ παραδεδομένη γνώμῃ ἀφ' ἑτέρου. Ἡ γνώμη δὲ αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος εἰς τὸν *Τίμαιον* (47 B 1-2) λέγει ρητῶς: τῆς φιλοσοφίας «μεῖζον ἀγαθὸν οὐτ' ἦλθεν οὔτε ἦξει ποτὲ τῷ θνητῷ γένει δωρηθὲν ἐκ θεῶν»³⁴. Τὸ χωρίον τοῦτο γνωρίζει ὁ Κλήμης καὶ παραπέμπει συνειδητῶς εἰς αὐτό³⁵. Δοθέντος μάλιστα ὅτι ἀνταποκρίνεται πλήρως πρὸς τὴν πεποιθήσιν του, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ θεολογικὸς τόνος κυριαρχεῖ, εὐρίσκει εἰς τὸ ἐν λόγῳ χωρίον τοῦ Πλάτωνος μίαν ἀξιόπιστον ἐξωτερικὴν μαρτυρίαν καὶ κατοχυρῶσιν τῆς θέσεώς του.

Ἡ διαπίστωσις παρὰ ταῦτα, ὅτι ἡ φιλοσοφία προέρχεται ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ εἶναι ἔργον τῆς προνοίας του, οὐδόλως καλύπτει τὸ ἀσυνδιάλλακτον καὶ ποικίλον τῶν γνωμῶν τοῦ ἱεροῦ συγγραφέως ὡς πρὸς τὸν *τρόπον*, καθ' ὃν ἡ φιλοσοφία περιῆλθεν εἰς τοὺς Ἑλληνας. Τοῦτο μένει ἐν ἀνοικτὸν θέμα, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ προσκόπητῃ ἡ ἔρευνα καὶ εἰς τὸ μέλλον. Καὶ εἶναι μὲν δυνατόν καὶ ἐν πολλοῖς βέβαιον, ὅπως προτείνει ὁ W. Völker³⁶, νὰ ἐξηγήσωμεν ὠρισμένας τῶν διαφορῶν τούτων, ἂν

33. *Στρωματεῖς* 1,17 (II,57,31-58,1).

34. Πρβλ. καὶ CICERONIS, *Tusc. Disp.* 1,64, MÜLLER, 303,2-4.

35. *Στρωματεῖς* 1,15 (II,42,14-20)· σημειωτέον, ὅτι τὸ χωρίον ἀποδίδει ἔλευθερῶς τοὺς πλατωνικοὺς λόγους, χωρὶς ὅμως νὰ τοὺς παραποιῇ: «οὐ μεῖζον ἀγαθὸν τῷ τῶν ἀνθρώπων γένει οὐτ' ἦλθεν ποτε ἐκ θεῶν οὐτ' ἀφίξεται». Βλ. καὶ *Προτρεπτικός* 10 (I,66,20 ἔ.). Τὴν αὐτὴν ἀντίληψιν μὲ τὸν Κλήμεντα ἐκπροσωπεῖ καὶ ὁ ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, *Πηγὴ γνώσεως*, Προοίμιον, KOTTER, III,52: «Καὶ πρότερον μὲν τῶν παρ' Ἑλλήσι σοφῶν τὰ κάλλιστα παραθήσομαι εἰδῶς, ὡς, εἴ τι μὲν ἀγαθόν, ἄνωθεν παρὰ θεοῦ τοῖς ἀνθρώποις δεδώρηται».

36. W. VÖLKER, *Der wahre Gnostiker nach Clemens Alexandrinus*, σ. 342.

λάβωμεν ἀκριβῶς ὑπ' ὅσιν τὴν ἐκάστοτε τάσιν καὶ σκοπιμότητα τῶν ἐπὶ μέρους ἐκφράσεων καὶ προβῶμεν εἰς ὑπομνηματισμὸν τῶν ἐν τῇ ἀλληλουχίᾳ τοῦ κειμένου καὶ χωρὶς νὰ θέτωμεν εἰς τὸν ἀκριβῆ ζυγὸν τοῦ φαρμακείου πᾶσαν λέξιν καὶ πρότασιν· πλὴν ὁμως καὶ πάλιν τὸ ζήτημα δὲν θὰ λυθῇ ὀριστικῶς. Ἡ ἄκριτος τοῦ συγγραφέως διάθεσις ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο θὰ μείνῃ ἡ ἀχίλλειος αὐτοῦ πτέρνα. Δι' ἡμᾶς πάντως ἐνέχει σοβαρὰν ἀξίαν ἡ περὶ τῆς θείας καταγωγῆς τῆς φιλοσοφίας γνώμη του, ἡ ὁποία εἶναι τὸ κύριον καὶ ἐξέχον γνώρισμα ἐν τῇ συναφείᾳ τοῦ παρόντος ζητήματος.

3. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΩΣ «ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ» ΕΙΣ ΧΡΙΣΤΟΝ

α'. *Πρὸ τῆς τοῦ Χριστοῦ παρουσίας*

Τὴν παύλειον ρῆσιν, καθ' ἣν «ὁ νόμος παιδαγωγὸς ἡμῶν γέγονεν εἰς Χριστόν» (Γαλ. 3,24), παραλαμβάνει καὶ μεταφέρει ὁ Ἀλεξανδρεὺς διανοούμενος πρὸς παραστατικὴν περιγραφὴν τῆς σχέσεως τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Πρὸ τῆς τοῦ Χριστοῦ παρουσίας ἡ φιλοσοφία ἦτο «εἰς δικαιοσύνην Ἑλλήσιν ἀναγκαία» καὶ «ἐπαιδαγώγει... τὸ Ἑλληνικὸν ὡς ὁ νόμος τοὺς Ἑβραίους εἰς Χριστόν»³⁷.

Μετὰ τὴν ἐξαγωγήν τοῦ συμπεράσματος, ὅτι ἡ φιλοσοφία κατὰ-γεται ἀναμφιβόλως ἐκ Θεοῦ, δὲν πρέπει νὰ ἐκπλήσῃ τὸ γεγονός, ὅτι ἐπὶ τῆς βάσεως αὐτῆς ἐδραιώνεται καὶ ἀναπτύσσεται ὁ ρόλος τῆς φιλοσοφίας τόσον θετικῶς. Ἐκδιπλώνεται τρόπον τινὰ τὸ σχέδιον τῆς θείας οἰκονομίας καὶ ἀνακαλύπτεται ἡ ἐπ' αὐτοῦ ἀξιόλογος θέσις τῆς φιλοσοφίας. Ἡ θέσις αὕτη ἐμφανίζει σοβαρὰν ἀναλογίαν καὶ ἐξαιρετικὴν ὁμοιότητα πρὸς τὴν ἀποκάλυψιν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, συγκεκριμένως πρὸς τὸν Νόμον. Ἀμφότεραι ἔσχον παιδαγωγικὸν χαρακτῆρα καὶ ὑπῆρξαν «ἀναγκαῖαι», ἡ μὲν διὰ τοὺς Ἰουδαίους, ἡ δὲ διὰ τοὺς Ἑλλήνας. Ἡ ἀναγκαιότης τῶν πρέπει νὰ νοηθῇ ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ἔχι πρὸς τὸν Θεόν. Ἦσαν ἀπαραίτητοι διὰ τοὺς ἀνθρώπους, διὰ τὴν προκοπὴν καὶ βελτίωσιν τῶν σχέσεών των πρὸς τὸν Θεόν.

Ὅπως πᾶσα ἀγωγή ἀποσκοπεῖ καὶ κατατείνει εἰς τι τέλος, τοιούτοτρόπως καὶ τὸ παιδαγωγικὸν ἔργον τῆς φιλοσοφίας κατήυθυνεν εἰς τινα σκοπὸν: ἐπαιδαγώγει εἰς Χριστόν. Τοῦτο δὲ σημαίνει ὅτι ἡ φιλοσοφία συνέβαλεν ὀριστικῶς εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς ὑποσχέσεως περὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ. Ἀλλωστε ἀνάλογον συμβολὴν δὲν ἔχει

37. Στρωματεῖς 1,5 (II,17,31-18,4). Βλ. ἀν., σ. 59.

νά επιδείξει ούτε ο Νόμος. Κέντρον βάρους τοῦ παιδαγωγικοῦ ἔργου τῆς φιλοσοφίας, τῆς ὁποίας ὁ ρόλος ὑπ' αὐτὴν τὴν μορφήν ἔπαυσεν, ὅπως καὶ τοῦ Νόμου, «ἐλθούσης τῆς πίστεως» (*Γαλ.* 3,25· βλ. *Ρωμ.* 10, 4), ὑπῆρξεν ἡ «δικαιοσύνη». Ὑπ' αὐτὴν τὴν προοπτικὴν κατανοοῦμεν εὐχερέστερον, πῶς ἡ δικαιοσύνη «ἐπὶ τοὺς ἀνθρώπους καταβέβηκεν... τῷ λόγῳ καὶ τῷ νόμῳ, εἰς μετάνοιαν τὴν ἀνθρωπότητα βιαζομένην σωτήριον· ἀγαθὴ γὰρ ἦν»³⁸. Τὸ στοιχεῖον τῆς καθόλου ἐνδεικνύει τὴν θεῖαν προέλευσιν τῆς δικαιοσύνης³⁹ καὶ τὴν ἐμφανίζει ὡς «ἐκφρασιν τοῦ θεοῦ...βουλῆματος, ὅπερ εἶναι ἡ διαρκὴς διατήρησις τοῦ κόσμου ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ὑπ' αὐτοῦ ὀρισθείσης τάξεως»⁴⁰ καὶ σχέσεως. Ὁ διττὸς τρόπος τῆς ἐπιβολῆς αὐτῆς διὰ τοῦ λόγου καὶ τοῦ νόμου ἐξαίρει καὶ πάλιν τὴν παράλληλον ἀξίαν τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς παλαιδιαθηκικῆς ἀποκαλύψεως.

Γεννᾶται ὁμως τὸ ἐρώτημα: Ποία ἡ ἐννοια τῆς ἐν λόγῳ δικαιοσύνης, εἰς τὴν ὁποίαν ὠδήγουν πρὸ Χριστοῦ ὁ λόγος καὶ ὁ νόμος; Ἐχει αὕτη καὶ σωτηριολογικὰς διαστάσεις; Ἡ ἀπάντησις ἀπὸ μέρους τοῦ Κλήμεντος εἶναι κατ' ἀρχὴν καταφατική: «καὶ καθ' ἑαυτὴν ἐδικαίουν ποτὲ καὶ ἡ φιλοσοφία τοὺς Ἑλλήνας»⁴¹. Εἰς ἕτερον δὲ ἐδάφιον ὁμιλεῖ περὶ τῶν «ὑπὸ φιλοσοφίας δεδικαιωμένων»⁴². Τὴν δικαίωσιν αὐτὴν ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ λόγου πρέπει ὁμως νὰ θεωρήσωμεν κατὰ τὸν αὐτὸν καὶ πάλιν συγγραφέα ὡς ἐν πρῶτον βῆμα σωτηρίας καὶ βαθμίδα, ἡ ὁποία ἄγει πρὸς τὴν καθόλου δικαιοσύνην· οὐδόλως ἐπιτρέπεται δὲ νὰ τὴν ταυτίσωμεν πρὸς τὴν «καθόλου δικαιοσύνην»⁴³.

Τὴν πλήρη σωτηριολογικὴν της διάστασιν κερδίζει ἡ δικαιοσύνη αὕτη ἐν ἀναφορᾷ καὶ σχέσει πρὸς τὸν Χριστόν. Τόσον οἱ Προφῆται

38. *Παιδαγωγός* 1,9 (I,142,4-6). Πρβλ. *Στρωματεῖς* 1,9 (II,31,1-2): «ἡ δικαιοσύνη γοῦν οὐ χωρὶς λόγου συνίσταται».

39. Πρβλ. *Προτρεπτικός* 10 (I,71,20-21): ἔνθα εἰς τὴν ρητορικὴν ἐρώτησιν «τίς δικαιοσύνην ἐδωρήσατο;», ἐξυπακούεται ἡ ἀπάντησις ὁ Θεός.

40. Μ. ΦΑΡΑΝΤΟΥ, *Περὶ δικαιοσύνης...*, σ. 58, ὅπου ἐν συνεχείᾳ ἀναλύεται ἡ σχέση τῆς θείας δικαιοσύνης πρὸς τὸν Νόμον.

41. *Στρωματεῖς* 1,19 (II,63,19-20). Πρβλ. καὶ 6,6 (II,455,23-24): «ὁρθῶς δὲ βεβιωκότες οἱ πρὸ νόμου εἰς πίστιν ἐλογίσθησαν καὶ δίκαιοι ἐκρίθησαν».

42. *Στρωματεῖς* 1,4 (II,17,19). Βλ. καὶ 1,10 (II,30,32-31,1): «ἔστι γὰρ καὶ σωτήριος λόγος».

43. *Στρωματεῖς* 1,19 (II,63,20). Ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος κατ' ἀναλογίαν κάπως πρὸς τὸν Κλήμεντα θὰ διίδη ἀργότερον εἰς τὴν «κλῆσιν» τῶν ἀνθρώπων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τὸ ἔργον τῆς θείας «οἰκονομίας» καὶ ὀλιγώτερον τὴν ἐκφρασιν τῆς «δικαιοσύνης» τῶν ἰδίων τῶν ἀνθρώπων: «ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ οὐκ ἦν ἡ κλῆσις δικαία, ἀλλ' οἰκονομικὴ προπαρασκευάζουσα ὁδὸν τῇ δικαιοσύνῃ», ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣ., *Περὶ νομοθέτου* 2, PG 56,400. Βλ. καὶ *Εἰς Ψαλμ.* 5,4-5, PG 55,67.

καὶ ὁ Νόμος, ὅσον καὶ ἡ φιλοσοφία συνήθιζον «τὰς ἀκοὰς...πρὸς τὸ κήρυγμα»⁴⁴. Δὲν ἀπηργάζοντο αὐτοτελῶς τὴν σωτηρίαν παρὰ μόνον κατὰ τρόπον ἑλλειπῇ καὶ προκαταρκτικόν: «τοῖς μὲν γὰρ κατὰ νόμον δικαίοις ἔλειπεν ἡ πίστις, διὸ καὶ τούτους ἰώμενος ὁ κύριος ἔλεγεν· ἡ πίστις σου σέσωκέν σε»⁴⁵. τοῖς δὲ κατὰ φιλοσοφίαν δικαίοις οὐχ ἡ πίστις μόνον ἢ εἰς τὸν κύριον, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀποστῆναι τῆς εἰδωλολατρείας ἔλειπεν»⁴⁶. Ἡ δικαιοῦσα δικαιοσύνη τῶν πρὸ Χριστοῦ δικαίων, διὰ νὰ καταστῇ πλήρης καὶ ἐνεργὸς καὶ τελεία, ἀπαιτεῖ τὴν «συμπάράληψιν» «τοῦ τὴν ἐντολὴν σαφηνιούντος»⁴⁷, ἥτοι τὴν ὑπακοὴν καὶ πίστιν εἰς τὸν Σωτῆρα Χριστόν, καὶ τὴν μεταμέλειαν «ἐπὶ τοῖς προπεπραγμένοις». Πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν, ὅπως δοθῇ δηλονότι ἡ δυνατότης εἰς «τοὺς ἐν δικαιοσύνῃ τῇ κατὰ νόμον καὶ κατὰ φιλοσοφίαν βεβιωκότας μὲν, οὐ τελείως δέ, ἀλλ' ἁμαρτητικῶς διαπεραναμένους τὸν βίον» πρὸς μετάνοιαν διὰ τὰ πλημμελήματά των καὶ πίστιν εἰς τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκαλυφθεῖσαν ἀλήθειαν, εὐηγγελίσαντο ὁ Κύριος καὶ οἱ Ἀπόστολοι «καὶ τοῖς ἐν ᾿Αδου»⁴⁸.

Ἡ εἰς ᾿Αδου κάθοδος τοῦ Κυρίου καὶ τὸ ἐκεῖ κήρυγμά του ὡς προϋπόθεσις τῆς σωτηρίας τῶν πρὸ Χριστοῦ *δικαίων* ἀποδεικνύει τὸ χριστοκεντρικὸν βάρος τῆς περὶ ἀπολυτρώσεως διδασκαλίας τοῦ Κλήμεντος. Οἱ πρὸ Χριστοῦ δίκαιοι δὲν ἔτυχον αὐτομάτως τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, ἀλλ' ὑπὸ τὸν ὅρον, ὅτι μετενόησαν δι' ὅσα ἔπραξαν κακῶς ἀφ' ἐνός, καὶ ἐπίστευσαν εἰς Χριστόν ἀφ' ἐτέρου. Διετέλεσαν μέλη τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ οὕτως εἰπεῖν δυνάμει μὲν μέχρι τῆς εἰς ᾿Αδου καθόδου τοῦ Κυρίου, ἐνεργεία δὲ ἔκτοτε, ἐφόσον ἀνενέωσαν καὶ ἐνίσχυσαν τὴν πίστιν των εἰς Χριστόν καὶ τὸ κήρυγμά του. Μόνον τότε ἡ δικαιοσύνη των προσέλαβε σωστικὸν ἐσχατολογικὸν νόημα καὶ οἱ δικαιοθέντες ἀπέβησαν «καινοὶ» ἐν Χριστῷ ἄνθρωποι, ἀπηλ-

44. *Στρωματεῖς* 6,6 (II,453,16-18).

45. *Μαθ.* 9,22.

46. *Στρωματεῖς* 6,6 (II,453,27-454,4) καὶ (II,455,19-20): «δίκαιος τοίνυν δικαίου καθὼ δίκαιός ἐστιν οὐ διαφέρει, ἔάν τε νομικὸς ἢ ἔάν τε ᾿Ελλην».

47. *Στρωματεῖς* 1,10 (II,31,2 ἑ.).

48. *Στρωματεῖς* 6,6 (II,454,4 ἑ.). Πρβλ. καὶ 2,9 (II,136,9 ἑ.), ἔνθα παρατίθεται χωρίον τοῦ Εἰρημίου, *Ποιμὴν*, Παραβολὴ 9, 16,5-7, ΒΕΠ 3,96,17 ἑ. Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ διδάγμα, ὅτι συμφώνως πρὸς τὸ ἐδάφιον τοῦτο οἱ κηρύξαντες τὸ ὄνομα τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ εἰς ᾿Αδου χώραν «ζῶντες κατέβησαν καὶ πάλιν ζῶντες ἀνέβησαν· ἐκεῖνοι δὲ οἱ προκεκοιμημένοι νεκροὶ κατέβησαν, ζῶντες δὲ ἀνέβησαν. διὰ τούτων οὖν ἐξωποιοῦντο καὶ ἐπέγνωσαν τὸ ὄνομα τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ. διὰ τοῦτο καὶ συνανέβησαν μετ' αὐτῶν καὶ συνήρμωσαν εἰς τὴν οἰκοδομὴν τοῦ πύργου καὶ ἀλατόμητοι συνφοκοδομήθησαν» (II,136,13-18).

λαγμένοι και ἀπελουσμένοι τῶν ἁμαρτιῶν τοῦ παρόντος κόσμου, κατ' ἀναλογία ἀναλογίαν δηλαδή πρὸς τοὺς «δικαιωθέντας» εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ἐκ τῶν ὁποίων μετὰ τὴν δικαίωσιν των ἐξέλιπεν ἡ δυνατότης τοῦ ἁμαρτάνειν ⁴⁹.

Ἡ ἀντίληψις αὕτη τοῦ Κλήμεντος περιγράφει, νομίζομεν, καὶ διευκρινίζει λίαν σαφῶς καὶ τὰ σωτηριολογικὰ πλαίσια, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐντάσσονται ἀνάλογοι ἐκφράσεις τῆς πατερικῆς θεολογίας, ἡ ὁποία ὑπὸ τὴν προοπτικὴν αὐτὴν καὶ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν περὶ σπερματικοῦ λόγου διδασκαλίαν ὀρθῶς ὀνομάζει «χριστιανούς» τοὺς πρὸ Χριστοῦ «μετὰ λόγου» ⁵⁰ βιώσαντας καὶ εἰς τὸν ἐλευσόμενον Σωτῆρα πιστεύσαντας ἢ ὁμιλεῖ περὶ «ψυχῆς φύσει χριστιανῆς» ⁵¹. Ἐξ ἄλλου τοῦτο ἔπρεπε «τῇ θεῖᾳ οἰκονομίᾳ», νὰ ἐξασφαλίσῃ δηλονότι τὴν δυνατότητα σωτηρίας εἰς «τοὺς ἀξίαν μᾶλλον ἐσχηκότας ἐν δικαιοσύνῃ καὶ προηγουμένως βεβιωκότας» ⁵². Ὡσαύτως ὑπὸ τὴν ἄποψιν αὐτὴν πρέπει νὰ νοῶνται καὶ τὰ περὶ προϋπάρξεως τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ⁵³.

Πρὶν κλείσωμεν τὴν παροῦσαν παράγραφον, πρέπει νὰ εἰπώμεν καὶ τοῦτο: Ἡ πίστις αὕτη, τὴν ὁποίαν ἐδειξαν οἱ πρὸ Χριστοῦ δίκαιοι πρὸς τὸν Κύριον κατὰ τὴν εἰς Ἀδου καθοδὸν του, δὲν ἀποτελεῖ ἀναίρεσιν τῆς ἀξίας τοῦ κατὰ νόμον καὶ λόγον ζῆν, ἀλλὰ *συμπλήρωσιν*.

49. Πρβλ. R. BULTMANN, «Das Problem der Ethik bei Paulus», ἐν *Das Paulusbild in der neueren deutschen Forschung*, hrsg.v. K. H. RENGSTORF, Darmstadt 1964, σ. 180: «der δικαιωθείς ist (sc. bei Paulus) der neue Mensch der Heilszeit, für den diese Welt mit ihren Möglichkeiten des Handelns und des Sündigens nicht mehr in Frage kommt». Βλ. καὶ PH. VIELHAUER, *Geschichte der urchristlichen Literatur. Einleitung in das Neue Testament, die Apokryphen und die Apostolischen Väter*, Berlin-New York 1975, σ. 576: «'Gerechtigkeit' ist bei Paulus die eschatologische Geltung vor Gott».

50. Πρβλ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, Ἀπολογία Α' 46,3-4, ΒΕΠ 3,186,1 ἐ.: «καὶ οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες Χριστιανοὶ εἰσι, κἂν ἄθεοι ἐνομίσθησαν, οἷον ἐν Ἑλληνισμῷ Σωκράτης καὶ Ἡράκλειτος καὶ οἱ ὅμοιοι αὐτοῖς, ἐν βαρβάροις δὲ Ἀβραάμ καὶ Ἀνανίας...οἱ δὲ μετὰ λόγου βιώσαντες καὶ βιοῦντες χριστιανοὶ καὶ ἄφοβοι καὶ ἀτάραχοι ὑπάρχουσι». 44,10, ΒΕΠ 3,184,37-38: «παρὰ πᾶσι σπέρματα ἀληθείας δοκεῖ εἶναι». Ἀπολογία Β', 8,1, ΒΕΠ 3,204,21-22: «διὰ τὸ ἐμφυτον παντὶ γένει ἀνθρώπων σπέρμα λόγου». 10,2, ΒΕΠ 3,205,15 ἐ. 13,2-4, ΒΕΠ 3,207,16 ἐ. Βλ. περισσότερα χωρία ἐπ' αὐτοῦ Ι. ΚΑΡΜΙΡΗ, *Δογματικῆς τμῆμα Ε'*. Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία, Ἀθήναι 1973, σ. 53 ἐ.

51. TERTULLIANI, *Apologeticum* 17,6, CSEL 69,45,27-28: «O testimonium animae naturaliter christianae!».

52. Στρωματεῖς 6,6 (II,454,23 ἐ.).

53. Τὴν ἐπ' αὐτοῦ ὀρθόδοξον διδασκαλίαν βλ. Ι. ΚΑΡΜΙΡΗ, *Δογματικῆς τμῆμα Ε'*. Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία, σ. 25 ἐ.

Είναι ή πλήρης μετοχή εις την «ἀνακαίνωσιν», ή όποία έγινε δι' Ἰησοῦ, «κατ' εἰκόνα τοῦ κτίσαντος» (Κολ. 3,10· Γεν. 1,26). Ἡ κατά- φασις τῆς κατὰ νόμον καί λόγον ζωῆς αὐτῶν, οἱ όποιοι ἔζησαν πρὸ Χριστοῦ, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ή ἀναγνώρισις τῆς ἀμαυρωθείσης καί ρυπανθείσης εἰκόνας τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ μετὰ τὴν πτῶσιν, πλὴν ὅμως διατηρησάσης ἱκανότητά τινα νά δρᾷ ἠθικῶς. Ὁ ἄνθρω- πος δηλαδὴ καί μετὰ τὴν πτῶσιν δέν ἔπαυσε νά εἶναι κατὰ βάσιν εἰκὼν τοῦ Θεοῦ. Ἀπόδειξις αὐτοῦ εἶναι ή ὑπαρξις τῶν κατὰ νόμον καί λόγον δικαίων.

β'. Μετὰ τὴν τοῦ Χριστοῦ ἔλευσιν

Τὸ συμπέρασμα, τὸ όποῖον συνάγεται ἐκ τῆς διαπιστώσεως, ὅτι ή ἐκ τοῦ νόμου καί τῆς φιλοσοφίας ὀριστική δικαίωσις τῶν πρὸ Χρι- στοῦ δικαίων ἐξηρτήθη ἐκ τῆς ἀνανεώσεως καί ἐνισχύσεως τῆς πί- στεώς των κατὰ τὴν εἰς Ἄδου κάθοδον τοῦ Κυρίου, φέρει εἰς μέσον τὴν ἐρώτησιν περὶ τῆς θέσεως τοῦ Κλήμεντος ἐν σχέσει πρὸς τὰ δύο με- γέθη, τὴν φιλοσοφίαν καί θεολογίαν, ἥτοι ἂν γράφη ὡς θεολόγος ἢ φι- λόσοφος. Ἄν καί ή ἐρώτησις αὐτή δέν εἶναι καινοφανής καί ἀπρησχέ- λησε πλειστάκις τὴν ἔρευναν, ἐν τούτοις ἐπιβάλλεται νά τεθῇ καί πά- λιν, ὅχι μόνον διότι αἱ ὑπὸ τῶν μελετητῶν δοθεῖσαι ἀπαντήσεις ἐξαλ- λάσσουν σοβαρῶς ἀπ' ἀλλήλων, τῶν μὲν θεωρούντων αὐτὸν ὡς φιλό- σοφον, τῶν δὲ ὡς χριστιανόν⁵⁴, ἀλλὰ καί διότι εἶναι βασικωτάτης ση- μασίας διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ ἱεροῦ συγγραφέως.

Εἶναι γεγονός, ὅτι ή ἀνωτέρω ὑποταγή καί ἐξάρτησις τοῦ ἔργου τῆς φιλοσοφίας ἐκ τῆς ἐν Χριστῷ ἀληθείας συνηγορεῖ εὐθέως ἰπ' αὐτῆς τῆς χριστιανικῆς ιδιότητος τοῦ συγγραφέως. Πλὴν τοῦ σημείου αὐτοῦ ὁ μελετητὴς τῶν ἔργων τοῦ Κλήμεντος δέν θά δυσκολευθῇ νά διαπιστώ- σῃ τοῦτο εἰς περισσότερα σημεία. Ἐνδεικτικῶς μόνον θά ἦτο δυνατόν νά προσθέσωμεν:

Κατ' ἀρχὴν ἀξιομνημόνευτος εἶναι ή ἀντιδιαστολή τῶν «Ἑλληνι- κῶν» πρὸς τὰ «ἡμέτερα», τὴν όποίαν κάμνει ὁ Κλήμης καί ή όποία σημαίνει ἀντιπαράταξιν καί τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας πρὸς τὸν Χρι- στιανισμόν. Ἀνεπιφυλάκτως καί ρητῶς συγκαταλέγει ἑαυτὸν διὰ τῆς λέξεως «ἡμέτερα»⁵⁵ εἰς τοὺς χριστιανούς. Ἡ ἐκπεφρασμένη αὐτὴ

54. Ἀρκούντως ἀναλυτικὴν ἐπισκόπησιν τῶν ἐπὶ τοῦ προκειμένου γνωμῶν παλαιότερων μελετητῶν βλ. W. VÖLKER, *Der wahre Gnostiker nach Clemens Alex- andrinus*, σ. 51 ἔ. S. LILLA, *Clement of Alexandria. A Study in Christian Platonism and Gnosticism*, Oxford Univ. Press 1971, σ. 1 ἔ.

55. *Στρωματεῖς* 1,5 (II,17,35). Ἐμφαντικώτερον τονίζει τοῦτο, ὅταν καταπο-

τοποθέτησής του ἐνισχύεται καὶ ἐκ τῆς βαθείας γνώσεως καὶ συχνότητας χρήσεως τῆς Ἀγίας Γραφῆς ⁵⁶, ὡς ἐπίσης τῶν ἔργων προγενεστέρων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ὅπως τῶν Βαρνάβα, Κλήμεντος Ρώμης, Ἑρμᾶ, Εἰρηναίου, Ἰγνατίου, Ἰουστίνου, Πολυκάρπου καὶ Τατιανοῦ» ⁵⁷. Ἡ χρῆσις αὐτῇ δὲν ἔχει ἀπλῶς φιλολογικὸν χαρακτῆρα, ἀλλ' εἶναι αἰθαντικὴ κατοχύρωσις τῶν ἐκάστοτε λεγομένων.

Ἐν τῇ παρουσίᾳ συναφείᾳ δὲν πρέπει νὰ λησμονῇται, ὅτι, καταγόμενος ἐκ γονέων ἐθνικῶν, ἐγκατέλειψε τὰς ἐθνικάς του δοξασίας καὶ ἠσπάσθη τὸν Χριστιανισμόν, ἐπιζητήσας ἐν αὐτῷ τὴν σωτηρίαν του ⁵⁸, τὴν ὁποίαν, ὡς λέγει, ἀπεργάζεται μόνον ἡ εἰς Χριστὸν πίστις ⁵⁹, ἡ «ἔδρασμα ἀγάπης ἀντεπάγουσα τὴν εὐποιᾶν». Εἰς ἕτερον δὲ χωρίον ἐπικυρώνει τοῦτο ἔτι ἐντονώτερον: «δεῖ τοῖνυν διὰ Χριστοῦ τὴν ἀλήθειαν μεμαθηκότας *σῶζεσθαι*, κἂν φιλοσοφῆσαντες τὴν Ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν *τύχωσιν· νῦν γὰρ ἐδείχθη ἐναργῶς*, ὃ ἐτέραις γενεαῖς οὐκ ἐγνωρίσθη τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων» ⁶⁰» ⁶¹.

Εἰς τὴν κατηγορηματικὴν καὶ βεβαίαν αὐτὴν τοποθέτησιν τοῦ συγγραφέως δὲν ἀντιστρατεύεται τὸ γεγονός, ὅτι οὗτος ἀφ' ἐνὸς μὲν γνωρίζει τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν καὶ συχνάκις ἀναφέρεται εἰς αὐτήν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκτιμᾷ καὶ κρίνει τὰ κατ' αὐτὴν θετικῶς. Ἀπεναν-

λεμῇ αἵρετικὸς τῆς ἐποχῆς του· βλ. *Στρωματεῖς* 3,1 (II,197,9 ἐ.). 4,4 (II,256,12): «εἰσὶ γάρ τινες οὐχ ἡμέτεροι, μόνου τοῦ ὀνόματος κοινωνοί».

56. Βλ. O. STÄHLIN, *Register* (IV,1-26). Τοῦ αὐτοῦ, «Des Clemens von Alex. ausgewählte Schriften...», ἐν *BKV* 7 (1), σ. 49-50: «Das Alte Testament ist an mehr als 1500, das Neue Testament an weit über 2000 Stellen wörtlich zitiert oder doch frei benutzt».

57. Βλ. τὰ σχετικὰ χωρία παρὰ O. STÄHLIN, *Register* (IV,26-29). Δικαίως ἐλέχθη, ὅτι ἐγνώριζε «σχεδὸν πᾶσαν τὴν πρὸ αὐτοῦ χριστιανικὴν γραμματεῖαν», B. ALTANER-A. STUIBER, *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, Freiburg-Basel-Wien ⁸1978, σ. 191. Δι' αὐτὸ λέγει καὶ ὁ ἴδιος, ὅτι «ὁ ἀναλακτίσας τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν» παύει νὰ εἶναι «ἄνθρωπος τοῦ θεοῦ» καὶ νὰ διαμένῃ «πιστὸς τῷ κυρίῳ», *Στρωματεῖς* 7,16 (III,67,11 ἐ.). Ὑπὸ τὴν ἄποψιν αὐτὴν πρέπει νὰ θεωρηθῇ κάπως ὑπερβολικὴ ἡ παρατήρησις τοῦ O. BARDENHEWER, *Geschichte der Altchristlichen Literatur*, τ. 2, Freiburg i.Br. 1903, σ. 59: «Klemens ist durchaus kein Mann der Tradition, wie etwa Irenäus ein solcher gewesen war. Klemens hat überhaupt für das Tatsächliche wenig Sinn besessen».

58. *Παιδαγωγός* 1,6 (I,106,3-4): «σωτηρία τοῖνυν τὸ ἐπεσθαι Χριστῷ». (I,108, 10-11): «μία καθολικὴ τῆς ἀνθρωπότητος σωτηρία ἡ πίστις».

59. *Στρωματεῖς* 2,6 (II,129,9-10).

60. Ἐφ. 3,5.

61. *Στρωματεῖς* 5,13 (II,383,17-21). Πρβλ. *Στρωματεῖς* 6,7 (II,461,20-22): «Ὡς οὖν ἐπὶ τὸν ποιητὴν τὸν θεὸν πᾶσα ἀνατρέχει πατριά, οὕτως καὶ ἐπὶ τὸν κύριον ἢ τῶν καλῶν διδασκαλία (καὶ) ἡ δικαιοῦσα».

τίας ὁ προσεκτικὸς ἀναγνώστης εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἀχθῇ εἰς τὸ συμπέρασμα: ὁ Κλήμης εἶναι πέραν πάσης ἀμφιβολίας χριστιανός, εἰς δὲ τὴν ιδιότητά του αὐτὴν ἔχει ἀδιαφιλονίκητον καὶ θεολογικῶς κατωχυρωμένην θέσιν καὶ ἡ φιλοσοφία. Τὴν φιλοσοφίαν θεωρεῖ θετικῶς ὡς ἐν τῶν πολλῶν «ρεϊθρων»⁶², τὰ ὅποια ἐκχύνονται εἰς τὸν «ἀέναον ποταμὸν» τῆς μιᾶς ἐν Χριστῷ ἀποκεκαλυμμένης ἀληθείας. Ἱεραρχῶν δηλαδὴ τὰ δύο μεγέθη, οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν διστάζει νὰ προσδώσῃ εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν τὴν πρώτην θέσιν, πρὸς τὴν ὁποίαν δέον νὰ κινῆται καὶ ὁ φιλόσοφος⁶³. Δὲν μειώνει ὅμως τὴν θέσιν αὐτὴν τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας, ὅταν ἐν σχέσει πρὸς αὐτὴν ἀναγνωρίζῃ καὶ ἀνομολογῇ καὶ τῆς φιλοσοφίας τὴν ἀξίαν. Δὲν πράττει τοῦτο ἀκρίτως, ἀλλ' μετὰ συνέσεως καὶ ἐν τῇ πεποιθήσει ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ἔργον καὶ αὐτὴ τοῦ ἐνὸς Θεοῦ. Δι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει κατὰ Κλήμεντα εὐκρινῆς καὶ στεγανῆ ὀριοθετικὴ γραμμὴ μεταξὺ φιλοσοφίας καὶ χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως⁶⁴.

Ὑπὸ τὴν ἄποψιν αὐτὴν εἶναι συνεπὴς ἡ στάσις του καὶ ἐπὶ πλέον ὑποδηλώνει ἐντριβὴ γνώσιν, ὅταν ἀποδίδῃ ἀξίαν εἰς μέρος μόνον τῆς φιλοσοφίας καὶ διακηρύσσει, ὅτι τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας «καθάπερ καὶ τῶν καρῶν οὐ τὸ πᾶν ἐδώδιμον»⁶⁵. Ἐπὶ τῆς ἀντιλήψεως αὐτῆς ἐρείδεται ἡ ἐκλεκτικὴ του διάθεσις καὶ μέθοδος ἐναντι τῶν διαφόρων φιλοσοφικῶν συστημάτων⁶⁶. Δὲν παραλαμβάνει οὔτε καταφάσκει αὐτὰ

62. *Στρωματεῖς* 1,5 (II,18,8-10). Βλ. ἀν., σ. 1. Πρβλ. *Στρωματεῖς* 1,20(II,62, 14 ἐ.), ἐνθα καὶ πάλιν ἀναλογικῶς λέγεται περὶ τῆς φιλοσοφίας ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκαλυφθεῖσαν ἀλήθειαν «ὡς δὲ ἐνὸς ὄντος τοῦ εὐδαιμονεῖν, αἷται τυγχάνουσιν αἱ ἀρεταὶ πλείονες ὑπάρχουσαι, καὶ ὡς τοῦ θερμαίνεσθαι ὃ τε ἥλιος τὸ τε πῦρ βαλανεῖόν τε καὶ ἐσθῆς, οὕτω μιᾶς οὔσης τῆς ἀληθείας πολλὰ τὰ συλλαμβανόμενα πρὸς ζήτησιν αὐτῆς, ἡ δὲ εὑρεσις δι' οὐδ'». 6,11 (II,477,20-21). 8,9 (III, 100,4 ἐ.). 6,10 (II,472,1-3).

63. Οἱ φιλόσοφοι εἶναι «νήπιοι..., ἐὰν μὴ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἀπανδρωθῶσιν», *Στρωματεῖς* 1,11 (II,34,22-23).

64. Διάφορον ἐπ' αὐτοῦ γνώμην ἔχει ὁ W. VÖLKER, *Der wahre Gnostiker nach Clemens Alexandrinus*, σ. 9.

65. *Στρωματεῖς* 1,1 (II,6,18-19). Βλ. καὶ 1,19 (II,59,11-12): «οὐ μὴν ἀπλῶς πᾶσαν φιλοσοφίαν ἀποδεχόμεθα». Πρβλ. ἐπίσης τὸν ὑποτιμητικὸν τόνον, μὲ τὸν ὁποῖον ὁμιλεῖ διὰ μερικοὺς φιλοσόφους, οἱ ὅποιοι, λέγει, «φιλοσοφίας ὄνομα ὑποδύμενοι» εἶναι «ἄθεοι τινες ἀνθρωπίσκοι καὶ φιλήδονοι», *Στρωματεῖς* 1,11 (II, 34,15-16). *Προτρεπτικός* 5 (I,48,30 ἐ.).

66. Πρβλ. *Στρωματεῖς* 1,7 (II,24,30 ἐ.): «φιλοσοφίαν δὲ οὐ τὴν Στωικὴν λέγω οὐδὲ τὴν Πλατωνικὴν ἢ τὴν Ἐπικουρείον τε καὶ Ἀριστοτελικὴν, ἀλλ' ὅσα εἰρηται παρ' ἐκάστῃ τῶν αἱρέσεων τούτων καλῶς...τοῦτο σύμπαν τὸ ἐκλεκτικὸν φιλοσοφίαν φημί». Βλ. M. MÜLLER, «Freiheit. Über Autonomie und Gnade von Paulus

ὡς ἔχουν, ἀλλ' ἐπὶ μέρους μόνον φιλοσοφήματα καὶ ὅ,τι κατὰ τὴν γνώμην του συνάδει πρὸς τὰς χριστιανικὰς πεποιθήσεις του καὶ συντελεῖ εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν χριστιανικῶν του ἀπόψεων⁶⁷. Ὡς μέθοδος ἐφαρμόζεται τοῦτο σχεδὸν ὑπὸ πάντων τῶν ἱερῶν πατέρων, παρὰ δὲ τῷ Μεγάλῳ Βασιλείῳ εὐρίσκει τὴν κλασσικὴν του διατύπωσιν⁶⁸.

bis Clemens von Alexandrien», ἐν *ZNW* 25(1926)218: «als umfassend philosophisch geschulter Denker bleibt Clemens durchaus Eklektiker».

67. Κατὰ κύριον λόγον προτιμᾷ ὁ Κλήμης πλατωνικὰς καὶ στωικὰς ἀντιλήψεις. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς πλατωνικὰς εἰδικώτερον ἀπόψεις, δικαίως τονίζει ὁ E. v. IVANKA, *Plato Christianus. Übernahme und Umgestaltung des Platonismus durch die Väter*, Einsiedeln 1964, σ. 97-98, τὴν διὰ τοῦ Κλήμεντος εἰσοδὸν πλατωνικῶν κατηγοριῶν εἰς τὴν χριστιανικὴν σκέψιν: «Mit Clemens von Alexandria strömt dann freilich eine Fülle von platonischen Motiven und Ideen in das christliche Denken ein. Aber er verwendet sie im Grunde nur, um dadurch—gewissermaßen—gleichnishaft—christliche Lehren zu veranschaulichen.... Der Bildwert eines platonischen Gedankenmotivs, nicht sein eigentlicher, philosophischer Gehalt zählt für Clemens...eine wirkliche Auseinandersetzung mit der platonischen Philosophie vom Standpunkte des christlichen Denkens ist daher das Werk des Clemens nicht—aber auch nicht, wie man ihm oft zu Unrecht vorgeworfen hat, eine Hellenisierung des Christlichen». Πρόκειται καθ' ἡμᾶς διὰ τὴν ἐξ ἀπόψεως ἱστορίας τοῦ πνεύματος ἀβίαστον καὶ ἀμοιβαίως ὠφέλιμον συνάντησιν τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας. Πρβλ. καὶ J. DANIELOU, *Message Evangélique et culture Hellénistique aux II et III siècle*, Paris 1961, σ. 285.

68. Πρβλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Μ., «Ὅπως ἂν ἐξ ἐλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων 4, ΒΕΠ 54, 201 ἐ., ἐνθα τὸ χαρακτηριστικὸν καὶ λίαν διδακτικὸν παράδειγμα τῶν μελισσῶν καὶ τοῦ ἀνθους τῆς ροδωνιάς: «ἐκεῖναί τε (τ.ἐ. αἱ μέλισσαι) γὰρ οὔτε ἅπασιν τοῖς ἄνθεσιν παραπλησίως ἐπέρχονται, οὔτε μὴν οἷς ἂν ἐπιπτῶσιν ὅλα φέρειν ἐπιχειροῦσιν, ἀλλ' ὅσον αὐτῶν ἐπιτήδειον πρὸς τὴν ἐργασίαν, λαβοῦσαι τὸ λοιπὸν χαίρειν ἀφήκαν.... καὶ καθάπερ τῆς ροδωνιάς τοῦ ἀνθους δρεψάμενοι τὰς ἀκάνθας ἐκκλίνοντες, οὕτω καὶ ἐπὶ τῶν τοιούτων λόγων ὅσον χρήσιμον καρπωσάμενοι τὸ βλαβερὸν φυλαξάμεθα». Τὸ χωρίον αὐτό, ὅπως καὶ ὁλόκληρος ἡ πραγματεία, δὲν ἀφορᾷ βεβαίως εἰς τὰς φιλοσοφικὰς ἀντιλήψεις καθ' ἑαυτὰς τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, ἀλλ' εἰς τὴν ἠθικὴν κυρίως ἀξίαν τῆς θύραθεν ἐλληνικῆς γραμματείας: τὴν ἀξίαν αὐτὴν δύνανται νὰ γνωρίσουν καὶ οἰκαιοποιηθοῦν οἱ χριστιανοὶ νέοι ἐκ τῆς μελέτης τῶν κλασσικῶν συγγραφέων. Παρὰ ταῦτα φανερώνει τὸ ἀνωτέρω παράδειγμα τὴν θετικὴν γενικῶς τοποθέτησιν τοῦ ἱεροῦ Πατρὸς ἐναντὶ τῆς ἐλληνικῆς σκέψεως καὶ δίδει τὰ πλαίσια, θὰ ἐλέγομεν, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐκινήθη μεθοδικῶς ἡ πατερικὴ σκέψις ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν. Αἱ σπουδαὶ καὶ τὰ ἔργα του ἐξ ἄλλου, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων Πατέρων, ἐπιβεβαιώνουν καὶ ἐπιμαρτυροῦν τὴν μέθοδον αὐτὴν. Γνωρίζουν καὶ χρησιμοποιοῦν τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν δὲν σημαίνει βεβαίως, ὅτι τὴν καθιστοῦν κύριον στόχον τοῦ στοχασμοῦ τῶν καὶ τοῦ ἔργου των. Ὡς πρὸς τὸν Μέγαν Βασίλειον γράφει σχετικῶς καὶ ὁ H. G. BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München²1977, σ. 346: «Wenn Basileios...da und dort die griechische Philo-

Ἡ μέθοδος αὐτὴ δὲν εἶναι ἄκριτος ἐκλεκτικισμός, ἀλλὰ κριτικὴ ἐπεξεργασία τῶν στοχασμῶν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, οἱ ὅποιοι διαλέγονται τοιουτοτρόπως μετὰ τῆς θείας ἀληθείας⁶⁹. Ἡ *διαλεκτικὴ* αὐτὴ ἐλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ χριστιανικῆς ἀληθείας δὲν εἶναι διαλεκτικὴ τῶν κραυγαλέων καὶ ἀσυνδιαλλάκτων ἀντιθέσεων, ἀλλὰ τῆς ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ *εὐστόχον συνθέσεως*, τῆς ὁποίας ἔχουν ἀνάγκην ἡ θεία ἀλήθεια ἀφ' ἑνός, ὅταν ὑφίσταται «κένωσιν» καὶ ἀποκαλύπτεται εἰς τὸν ἄνθρωπον, καὶ ὁ ἀνθρώπινος λόγος ἀφ' ἑτέρου, ὅταν προσφέρεται νὰ κάμνῃ κατὰ τὸ δυνατόν εὐληπτον καὶ κατανοητόν, νὰ ἐκφράσῃ δηλαδὴ αὐτό, τὸ ὅποιον ἐκ τῆς φύσεώς του εἶναι δυσκατάληπτον καὶ δυσπρόσιτον καὶ ἀνέκφραστον. Δι' αὐτὸ ἐπιτυχῶς ὑποστηρίζει ὁ Κλήμης, ὅτι «οἱ ἀπὸ φιλοσοφίας διὰ τῆς τοῦ κυρίου διδασκαλίας ἐν ἐπιγνώσει τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας καθίστανται»⁷⁰. Ἡ φιλοσοφία δὲν τίθεται ἐμπόδιον εἰς τοὺς ἐπιθυμοῦντας νὰ γνωρίσουν τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν, ἀλλ' ἀντιθέτως ὑποβοηθεῖ καὶ ἄγει εἰς τὴν βαθυτέραν αὐτῆς κατανόησιν, *συντίθεται* αὐτῇ ἐπιτυχῶς. Αὐτὸ εἶναι ἐξ ἄλλου τὸ νόημα ὁλοκλήρου τοῦ ἔργου τοῦ Ἀλεξανδρέως, ὅταν συντόμως εἰπεῖν τονίξῃ ἐμφαντικῶς τὴν ἀπόλυτον ἀξίαν τῆς θείας ἀληθείας ὥς τῆς κατ' ἐξοχὴν καὶ «ἀληθοῦς φιλοσοφίας», *χωρὶς* ὅμως νὰ ὑποβιβάξῃ ἐκ παραλλήλου τὴν ἀξίαν τῆς φιλοσοφίας καθ' ἑαυτήν⁷¹.

Ἐν προκειμένῳ οὔτε ἡ θεία ἀλήθεια καθ' ἑαυτὴν ἀλλοιώνεται, οὔτε ὅμως ὁ ἀνθρώπινος λόγος καθ' ἑαυτὸν χάνει τὴν δυναμικὴν αὐτοτέλειάν του καὶ τὸ κῦρος του ὡς γνωσιολογικοῦ κριτηρίου κατ' ἄνθρωπον. Ἡ φιλοσοφία δὲν γίνεται ὅπωςδὴποτε ὑπέρτης καὶ ὑποτελῆς τῆς θεολογίας (*ancilla theologiae*)—ἐν τῇ ἐννοίᾳ, καθ' ἣν τοῦτο ὑπεστηρίχθη κατὰ τὸν λατινικὸν Μεσαίωνα ἀπὸ τοῦ Πέτρου Damiani (†1072)⁷² καὶ ἐξῆς—ἐπὶ τῷ λόγῳ, ὅτι *διαλέγεται* μετὰ τῆς θείας ἀλη-

sophie heranzieht, so werden diese Anleihen doch nie zu selbständigen Bestandteilen seines Systems».

69. Λίαν προσφυῶς παρατηρεῖ ὁ Ν. ΝΗΣΙΩΤΗΣ, *Φιλοσοφία τῆς θρησκείας καὶ φιλοσοφικὴ θεολογία. Σκέψεις ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς θέσεως τῆς φιλοσοφίας ἐν τῇ συστηματικῇ θεολογίᾳ*, Ἀθῆναι 1965, σ. 48: «Ἡ φιλοσοφία χωρὶς νὰ καταργηθῇ ἔγινε οὕτω δι' αὐτοὺς (τ.ἔ. τοὺς Πατέρας) σύντροφος διαλόγου πρὸς ἐσωτερικὴν μεταμόρφωσιν ἑαυτῶν καὶ ὁλοκλήρου τοῦ περὶ αὐτοὺς κόσμου».

70. *Στρωματεῖς* 6,7 (II,461,29-31).

71. Πρβλ. καὶ Ε. F. OSBORN, *Justin Martyr*, Tübingen 1973, σ. 143-144: «In Clement...the problem of the relationship between pagan and Christian apprehension of truth is solved by stressing the power of divine truth or logos and not by diminishing the pagan apprehension of truth».

72. P. DAMIANI, *De divina omnipotentia...* 5, PL 145,603 CD. Βλ. περισσότερα

θείας καὶ «γυμνάζει τὸν νοῦν καὶ διεγείρει τὴν σύνεσιν ἀγχίνοιαν γεν-
νῶσαν ζητητικὴν διὰ φιλοσοφίας ἀληθοῦς» ⁷³. ἡ φιλοσοφία παραμένει
κατὰ Κλήμεντα «προπαιδεῖα...τοῖς τὴν πίστιν δι' ἀποδείξεως καρπου-
μένοις» ⁷⁴. Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι ἡ φιλοσοφία καταξιώνει ἐν τῷ μέτρῳ
τοῦ δυνατοῦ τὴν πίστιν, τὴν ὁποῖαν ἀξιώνει ἡ θεολογία ὡς «ὁ Λόγος
τοῦ Θεοῦ» ⁷⁵ καὶ ὁ περὶ Θεοῦ λόγος.

Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἐξαίρει ὁ Κλήμης τὴν «ἀναγκαιότητα» καὶ
τὸν παιδαγωγικὸν χαρακτήρα τῆς φιλοσοφίας πρὸ τῆς ἐνανθρωπήσεως
τοῦ Χριστοῦ, ὁπότε ὅμως, ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν Νόμον καὶ τοὺς Προ-
φήτας, εἶχεν ὑποδεστέραν σημασίαν καὶ ἀξίαν, οἱ δὲ Ἕλληνες ἔπρεπε
νὰ μάθουν ἐξ αὐτῶν νὰ μὴ εἰδωλολατροῦν, ἀλλὰ νὰ σέβωνται «ἐνα
μόνον...θεόν» ⁷⁶. Ἀλλως ἔχει δὲ τὸ πρᾶγμα μετὰ τὴν τοῦ Χριστοῦ πα-
ρουσίαν, ὁπότε, ἐνῷ ἡ Παλαιὰ Διαθήκη συνεπληρώθη καὶ ὑπὸ ὠρι-
σμένην ἄποψιν ὑποκατεστάθη ἐν τῇ πληρότητι τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκα-
λύψεως, ἡ φιλοσοφία διετήρησε τὴν ἀξίαν της καὶ συνεχίζει «κατ'
ἐξακολουθήματα», ἥτοι καὶ μετὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ Χριστοῦ, νὰ εἶναι
«χρησὶμη εἰς θεοσέβειαν» ⁷⁷, νὰ προπαρασκευάζῃ καὶ προοδοποιῇ
τὸν χριστιανὸν εἰς τὴν γνῶσιν καὶ τὴν σωτηρίαν ⁷⁸. Δὲν ἐξαρκεῖ ὅμως

περὶ τοῦ ὅρου τούτου Ο. F. M. BAUDOUX, «Philosophia ancilla theologiae», ἐν
Antonianum 12 (1937) 293-326. Ἄμεσον ἀντιθέτως σχέσιν καὶ δὴ καὶ νοηματικὴν
ταύτισιν μεταξὺ τῆς μεσαιωνικῆς αὐτῆς ἀπόψεως καὶ τῆς τῶν ἀλεξανδρινῶν θεο-
λόγων δέχεται ὁ H. HUNGER, *Die hochsprachliche Literatur der Byzantiner*, I.Bd.
Philosophie-Rhetorik-Epistolographie-Geschichtsschreibung-Geographie, München
1978, σ. 42.

73. *Στρωματεῖς* 1,5 (II,21,20-21).

74. Βλ. ἀν., σ. 59. Ἡ φιλοσοφία ὡς «προπαιδεῖα» πρβλ. καὶ *Στρωματεῖς* 1,5
(II,21,19). 1,20 (II,63,9-10. 64,4). 6,8 (II,463,5). 6,17 (II,510,22).

75. Ν. ΝΗΣΙΩΤΟΥ, *Φιλοσοφία τῆς θρησκείας καὶ φιλοσοφικὴ θεολογία*, σ. 47.

76. *Στρωματεῖς* 6,18 (II,516,4 ἐ.). Βλ. ἀν., σ. 12 ἐ. Τὴν μομφὴν τῆς εἰδωλολα-
τρίας προσάπτουν εἰς τοὺς Ἕλληνας φυσικῶ τῷ λόγῳ σχεδὸν πάντες οἱ ἱεροὶ πα-
τέρες. Βλ. π.χ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜ., *Πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας* 1,24,
KOTTER III,115.2,17· KOTTER III,115.

77. *Στρωματεῖς* 1,3 (II,17,36 ἐ.). Περὶ τοῦ νοήματος τῆς «θεοσεβείας» βλ. κατ.,
σ. 84 ἐ. Πρβλ. *Στρωματεῖς* 1,7 (II,24,8-11): «Καταφαίνεται τοίνυν προπαιδεῖα ἡ
ἐλληνικὴ σὺν καὶ αὐτῇ φιλοσοφίᾳ θεόθεν ἦκειν εἰς ἀνθρώπους οὐ κατὰ προηγου-
μενον, ἀλλ' ὃν τρόπον οἱ ὕετοι καταρρήγνυνται εἰς τὴν γῆν τὴν ἀγαθὴν καὶ εἰς
τὴν κοπρίαν καὶ ἐπὶ τὰ δώματα». Ἐν ὧσιν τῆς ἀνωτέρω διαφοροποιήσεως ὡς πρὸς
τὴν ἀξίαν Νόμου καὶ φιλοσοφίας ἀστοχεῖ, νομίζομεν, ὁ M. POHLENZ, *Clemens
von Alexandria und sein hellenisches Christentum*, σ. 110, ὅταν θεωρῇ ἀμφοτέρω
«gleichberechtigt».

78. Πρβλ. *Στρωματεῖς* 1,16 (II,52,19-21): «ἡ ἐλληνικὴ φιλοσοφία...προκατα-
σκευάζει τὴν ὁδὸν τῇ βασιλικωτάτῃ διδασκαλίᾳ». 6,17 (II,510,22-23).

πρὸς σωτηρίαν: αὕτη εἶναι τὸ ἔργον καὶ ὁ καρπὸς τῆς ἐν Χριστῷ ἀληθείας καὶ ζωῆς ⁷⁹.

Ἐσωτερικὸν σημεῖον ἐπαφῆς καὶ σχέσεως φιλοσοφίας καὶ θεολογίας εἶναι ἡ «μία ἀλήθεια» ⁸⁰. ἡ φιλοσοφία ὡς «ζήτησις...ἀληθείας» ⁸¹ καὶ «ἀλήθειά τις» ⁸² ἀποτελεῖ ἀπλῶς τὸ «συναίτιον» καὶ «συνεργόν» ⁸³ καὶ εἶναι, κατὰ συνέπειαν, κάτι τὸ «ἀτελές», ἀφοῦ δὲν δύναται πλήρως καὶ «καθ' ἑαυτὸ...τὸ ἀποτέλεσμα τὸ κατ' ἀλήθειαν παρέχειν» ⁸⁴. Ἡ διὰ τῆς φιλοσόφου ζητήσεως κτωμένη ἀλήθεια εἶναι μία «δυνάμει» ⁸⁵ ἀλήθεια καὶ δὲν ἄγει αὐτοτελῶς εἰς τὴν πλήρη καὶ τελείαν γνῶσιν. Κέκτηται ὅμως καὶ καθ' ἑαυτὴν ἀξίαν τινὰ καὶ δὴ καὶ σωτηριολογικὴν, ἃν ἡ ζήτησις περὶ Θεοῦ «εἰς εὐρεσιν τείνῃ» ⁸⁶.

Ἀντιθέτως ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία εἶναι «εὐρεσις» ⁸⁷ καὶ «αὐτοτελής καὶ ἀπροσδεῆς» αἰτία ⁸⁸ τῆς ἀληθείας, εἶναι ἡ ὄντως ἀληθὴς «φιλοσοφία» ⁸⁹, ὅπως εἶχε χαρακτηρισθῇ ἤδη πρότερον καὶ ὀνομάζεται ἐν συνεχείᾳ καὶ ὑπ' ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ ἱερῶν πατέρων ⁹⁰. Αὕτη δὲν καταργεῖ τὸ διὰ τῆς φιλοσόφου ἐρεῦνης καὶ τῆς γενικωτέρας τοῦ Θεοῦ ἀποκαλύψεως ἀποκτηθὲν μέρος τῆς μιᾶς ἀληθείας, ἀλλὰ τὸ φωτίζει καὶ τὸ συμπληρώνει: «φωτὸς δ', οἶμαι, ἀνατολῇ πάντα φωτίζεται...πάμπολλα γὰρ τῶν παρὰ ταῖς αἰρέσεσι (τ.ἔ. τῆς τε βαρβάρου καὶ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας) δοξαζομένων εὐροιμεν ἄν..., εἰ καὶ ἀλλήλοις ἀνόμοια εἶναι δοκεῖ, τῷ γένει γε καὶ ὅλη τῇ ἀληθείᾳ ὁμολογοῦντα» ⁹¹. Ἡ χρῆσις ἐνταῦθα τῆς περὶ «αἰτίων» διδασκαλίας

79. *Στρωματεῖς* 5,13 (II,383,17 ἔ.). Βλ. καὶ ἀν., σ. 72.

80. *Στρωματεῖς* 1,13 (II,36,8).

81. *Στρωματεῖς* 1,20 (II,62,11). Πρβλ. καὶ 1,5 (II,21,17-18): «ζήτησιν...περὶ ἀληθείας καὶ τῆς τῶν ὄντων φύσεως». 1,19 (II,60,7): «αὐτοῦ τάγαθου δὴ ἐπιστήμη καὶ τῆς ἀληθείας». 1,20 (II,63,9). ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Διάλογος* 3,4, ΒΕΠ 3,211,41-42: «ἐπιστήμη ἐστὶ τοῦ ὄντος καὶ τοῦ ἀληθοῦς ἐπίγνωσις».

82. *Στρωματεῖς* 1,17 (II,57,31-58,1).

83. Πρβλ. *Στρωματεῖς* 1,20 (II,62,8 ἔ.). 8,9 (III,100,4 ἔ.).

84. *Στρωματεῖς* 1,20 (II,63,16-19).

85. Αὐτόθι (II,63,14).

86. *Στρωματεῖς* 5,1 (II,334,1 ἔ.).

87. *Στρωματεῖς* 1,20 (II,62,17).

88. Αὐτόθι (II,62,29).

89. Πρβλ. *Στρωματεῖς* 8,1 (III,80,4-5): «ὄντως ἀληθὴς φιλοσοφία». 1,5 (II, 21,21). 1,18 (II,58,2). 2,22 (II,185,13). 6,7 (II,459,7. 461,16. 30).

90. Πρβλ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Διάλογος* 8,1, ΒΕΠ 3,216,3. Βλ. σχετικῶς E. F. OSBORN, *Justin Martyr*, σ. 99 ἔ. Πρβλ. γενικώτερον A. M. MALINGRAY, «*Philosophia*». *Étude d'un groupe de mots dans la littérature grecque, des Présocratiques au IVe siècle après J. C.* (Études et Commentaires 40), Paris 1961, σ. 99 ἔ.

91. *Στρωματεῖς* 1,13 (II,36,11 ἔ.).

τοῦ Περιπάτου ὑποδεικνύει ἀρκούντως τὸν ρόλον τῆς φιλοσοφίας, ὅπως τὸν ἐφαντάσθη ὁ Κλήμης. Ἡ φιλοσοφία «οὐ δυνατωτέραν ποιεῖ τὴν ἀλήθειαν, ἀλλ' ἀδύνατον παρέχουσα τὴν κατ' αὐτῆς σοφιστικὴν ἐπιχείρησιν καὶ διακρουομένη τὰς δολεράς κατὰ τῆς ἀληθείας ἐπιβουλὰς φραγμὸς οἰκείως εἴρηται καὶ θριγκὸς εἶναι τοῦ ἀμπελῶνος»⁹².

Πρὸς τὴν χαρακτηριστικὴν περιγραφὴν τῆς φιλοσοφίας ὡς «ζήτησεως» καὶ τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας ὡς «εὐρέσεως» ἀναλογίαν σοβαρὰν ἐμφανίζει ὁ παραλληλισμὸς τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὴν σοφίαν. Ἡ μὲν σοφία, πρὸς τὴν ὁποίαν ἀντιστοιχεῖ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια, εἶναι «ἐπιστήμη θεῶν καὶ ἀνθρωπίνων καὶ τῶν τούτων αἰτίων», ἡ δὲ φιλοσοφία «ἐπιτήδευσις» σοφίας⁹³. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ ἱερὸς συγγραφεὺς δὲν πρωτοτυπεῖ, ἀλλ' ἐπαναλαμβάνει συνειδητῶς τοὺς λόγους τοῦ Φίλωνος⁹⁴, ὁ ὁποῖος τελεῖ προδήλως ὑπὸ στωικὴν ἐπίδρασιν⁹⁵. Πάντως ὁ Κλήμης παραλαμβάνει εἰς τοιοῦτον βαθμὸν τὰ τοῦ Φίλωνος, ὥστε ν' ἀλληγορῇ καὶ ὁ ἴδιος τὴν περὶ Σάρρας καὶ Ἄγαρ διήγησιν τῆς *Γενέσεως* (16,1 ἑ.) πανομοιότυπῶς: «ὁ Ἀβραάμ, παραζηλούσης τῆς Σάρρας τὴν Ἄγαρ παρευδοκιμοῦσαν αὐτήν, ὡς ἂν τὸ χρήσιμον ἐκλεξάμενος μόνον τῆς κοσμικῆς φιλοσοφίας, ἴδου ἡ παιδίσκη ἐν ταῖς χερσὶ σου, χρῶ αὐτῇ ὡς ἂν σοὶ ἀρέσκον ἦ»⁹⁶.

92. *Στρωματεῖς* 1,20 (II,63,31-64,2). 6,17 (II,512,10-11): «φεβαιοτική μὲν τῶν περὶ ἀληθείας λεγομένων δι' ἀποδείξεως διακρουστική δὲ τῶν ἐπιφερομένων ἀποριῶν». 6,8 (II,472,17-18): «οἷον θριγκὸς γάρ ἐστιν διαλεκτική, ὡς μὴ καταπατεῖσθαι πρὸς τῶν σοφιστῶν τὴν ἀλήθειαν». Περὶ τῆς διαλεκτικῆς ὡς θριγκοῦ βλ. καὶ ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Πολιτεία* Η', 534 E 2-3. Βλ. ἐπ' αὐτοῦ καὶ Μ. ROHLENTZ, *Klemens von Alexandria und sein hellenisches Christentum*, σ. 111 καὶ σημ. 1, ὁ ὁποῖος τὰ περὶ φιλοσοφίας ὡς «φραγμοῦ» ἀνάγει εἰς ἀλληγορικὴν ἐρμηνείαν τῶν γραφικῶν χωρίων *Ματθ.* 21,33 καὶ *Μκ.* 12,1 (*Ἦσ.* 5,1) καὶ ἐπίδρασιν τῶν Στωικῶν, οἱ ὁποῖοι ἐχαρακτήριζον τὴν λογικὴν ὡς «φραγμόν», ΦΙΛΩΝΟΣ, *Περὶ γεωργίας* Νῶε 14, SVF, II,16,13.

93. *Στρωματεῖς* 1,5 (II,19,14-17). Πρβλ. *Παιδαγωγὸς* 2,2 (I,171,16-18). *Στρωματεῖς* 4,26 (II,321,2-3). ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς Ψαλμ.* 110,8, PG 55,289: «θεῶν καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων διάγνωσις». ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Πηγὴ γνώσεως. Κεφάλαια φιλοσοφικά* 3, ΚΟΤΤΕ 1,56: «γνώσις θεῶν τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων». Τὴν «ἐπιστήμην εἰς τὸν ἀνωτέρω ὅρισμόν τοῦ Κλήμεντος πρέπει νὰ νοήσωμεν ὡς «une conscience progressive des réalités divines», ὅπως γράφει ὁ R. ROQUES, *L'Univers dionysien. Structure hiérarchique du monde chez de Pseudo-Denys* (Theologie 29), Paris 1954, σ. 121.

94. ΦΙΛΩΝΟΣ, *Περὶ τῆς εἰς τὰ προπαιδεύματα συνόδου* 14, COHN-WENDLAND III,88,1 ἑ.

95. ΑΕΤΙΟΥ, *Περὶ ἀρεσκόντων...* 1,2, SVF, II,15,3 ἑ. ΣΕΞΤΟΥ ΕΜΠ., *Πρὸς μάθηματικούς* 1,13, LOEB 311,8.

96. *Γεν.* 16,6.

φησι, δηλὼν ὅτι ἀσπάζομαι μὲν τὴν κοσμικὴν παιδείαν καὶ ὡς νεωτέραν καὶ ὡς *θεραπευνίδα*, τὴν δὲ ἐπιστήμην τὴν σὴν ὡς τελείαν *δέσποιναν* τιμῶ καὶ σέβω»⁹⁷. Ἡ στενὴ ἐξάρτησις καὶ σχεδὸν πιστὴ ἀντιγραφὴ τῶν λόγων τοῦ Φίλωνος ὁδηγεῖ τὸν Κλήμεντα εἰς τὸ μοναδικὸν αὐτὸ χωρίον εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς μὲν φιλοσοφίας ὡς «θεραπευνίδος» τῆς σοφίας, τῆς δὲ «ἐπιστήμης» τῆς σοφίας ὡς «δεσποίνης». Ἐξόχως ἐνδιαφέροντες διὰ τὸ ζήτημά μας εἶναι οἱ ὅροι «*ἀσπάζομαι*», ὡς κατάφασις καὶ θετικὴ ἐκτίμησις τῆς φιλοσοφίας, καὶ «*τιμῶ καὶ σέβω*», ὡς ἀναγνώρισις τῆς ὑπεροχῆς τῆς σοφίας.

Ἀποτελεῖ μὴπως τοῦτο ἀντίφασιν πρὸς ὅ,τι ἀνωτέρω ἐπωνομάσαμεν «διαλεκτικὴν τῆς εὐστόχου συνθέσεως»; Ἐξωτερικῶς ἴσως! Πλὴν ὅμως τὸ βαθύτερον νόημα ὁλοκλήρου τοῦ ἔργου τοῦ συγγραφέως, ἔνθα πρέπει ν' ἀναζητηθῇ, ὅπως εἶναι φυσικόν, ἡ ἀλήθεια, συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς *ἁρμονικῆς συνωπάρξεως* καὶ σχέσεως τῶν δύο μεγεθῶν. Ἡ ἐσωτερικὴ ἑναρμόνισις καὶ συμφιλίωσις, τὴν ὁποίαν ἐπέτυχεν ὁ Κλήμης μεταξὺ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας, προκύπτει ἰδιαίτερος ἐκ τῆς μελέτης ἐπὶ μέρους ζητημάτων. Κατ' αὐτὴν προβάλλει ἀδιασειστος πειστικὴ ἡ ἀλήθεια, ὅτι ὁ Κλήμης βαδίζει μὲν σταθερῶς ἐπὶ χριστιανικοῦ ἐδάφους, διαλέγεται ὅμως βαθυστοχάστως μετὰ τῆς φιλοσοφίας, τῆς ὁποίας ἐξ ἄλλου οἱ εὐγευστοὶ καρποὶ ἀποτελοῦν, ὅπως δέχεται καὶ κατ' ἐπανάληψιν τονίζει ὁ ἴδιος, δωρεὰν τοῦ Θεοῦ.

Ἐν ἐπιμέτρῳ πρέπει νὰ ἐξαρθῇ ἐδῶ συντόμως καὶ τοῦτο. Ἡ σχέσις φιλοσοφίας καὶ χριστιανικῆς ἀληθείας, ὅπως τὴν περιέγραψεν ὁ Κλήμης, θίγει ἐν γενικώτερον καὶ πολὺπλοκον πρόβλημα, τὸ ὅποιον εἶναι γνωστὸν ὑπὸ τὸν ὅρον «*χριστιανικὴ φιλοσοφία*». Ἡ ὑπαρξίς της δὲν εἶναι γενικῶς παραδεκτὴ. Ἀκόμη καὶ οἱ ὁπαδοὶ της δὲν ὁμοφωνοῦν πάντοτε. Ὑπὸ τὸν γενικὸν δὲ τοῦτον ὅρον ἐμπίπτουν, ὡς γνωστόν, ὄχι μόνον ἡ «πατερικὴ φιλοσοφία», ἀλλὰ καὶ ἡ «βυζαντινὴ», κυρίως δὲ ἡ «φιλοσοφία τοῦ δυτικοῦ μεσαίωνος», καθὼς ἐπίσης καὶ ἕτερα μεταγενέστερα φιλοσοφικὰ συστήματα, τὰ ὁποῖα ἀνεπτύχθησαν ἐπὶ χριστιανικοῦ πεδίου. Καὶ ὅσον ἀφορᾷ μὲν εἰς τὰ θέματα τῆς ἱστορίας τῆς φιλο-

97. *Στρωματεῖς* 1,5 (II,21,5-11). Βλ. ΦΙΛΩΝΟΣ, *Περὶ τῆς εἰς τὰ προπαιδεύματα συνόδου* 27, COHN-WENDLAND III,104: «τὴν μὲν ἐγκύκλιον παιδείαν καὶ ὡς νεωτέραν καὶ ὡς θεραπευνίδα ἀσπάζομαι, τὴν δὲ ἐπιστήμην καὶ φρόνησιν ὡς τελείαν καὶ δέσποιναν ἐκτετίμηκα». Πρβλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜ., *Πηγὴ γνώσεως. Κεφάλαια φιλοσοφικὰ* 1,57 ἐ., KOTTER 1,54: «Πρέπει δὲ καὶ τῇ βασιλίδι ἄβραις τισὶν ὑπηρετεῖσθαι. Λάβωμεν τοίνυν τοὺς δούλους τῆς ἀληθείας καὶ τὴν κακῶς αὐτὴν τυραννήσασαν ἀσέβειαν ἀπωσώμεθα· καὶ μὴ τῷ καλῷ κακῶς χρησόμεθα».

σοφίας (πατερική, σχολαστική κ.λ.π.), είναι δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῇ κάποια ὁμοφωνία καὶ γίνῃ ἴσως ἀποδεκτὸς ὁ ὅρος, τὸ θέμα ὅμως περιπλέκεται ἀφαντάστως, ὅταν τεθῇ τὸ πρόβλημα σήμερον ἐκ νέου καὶ ὅλως ἀπροκαταλήπτως. Οἱ ἱεροὶ πατέρες καὶ συγγραφεῖς τῆς Ἐκκλησίας εἶχον τὸ μέγα πλεονέκτημα νὰ μὴ διαχωρίζουν πλήρως τὴν πίστιν ἀπὸ τὴν γνῶσιν—ὑπάρχει ἐν προκειμένῳ ἀναλογία πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ μύθου καὶ τοῦ λόγου θεμελίωσιν τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας—, ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἐποχῇ ὅμως, μάλιστα μετὰ τὸν Kant καὶ τὸν αὐστηρὸν λογικὸν διαχωρισμὸν πίστεως καὶ γνώσεως, τὸ θέμα τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας εὐρίσκει συχνάκις ἀρνητικὴν ἀπάντησιν⁹⁸.

Ἀσφαλῶς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ κατέλθωμεν εἰς λεπτομερείας ἐπὶ τοῦ θέματος. Ἐπίσης δὲν εἶναι δυνατόν, ἀλλ' οὔτε καὶ ἐπιτρεπτόν, νὰ γενικεύσωμεν τὰς ἀπόψεις τοῦ Κλήμεντος. Ἐνέχουν παρὰ ταῦτα πολλὴν σπουδαιότητα, ἐμφανίζουν ἀρκετὴν πρωτοτυπίαν καὶ διαφωτίζουν κάπως τὸ ὅλον ζήτημα. Δι' αὐτό, ἐν ἀναφορᾷ πρὸς ὅσα ἀνωτέρω ἐλέχθησαν, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ γίνουν ἐν συνόψει ὀρισμέναι διαπιστώσεις:

Διὰ τὸν φιλόσοφον ὑπάρχουν ὅρια γνωσιολογικά, τὰ ὁποῖα οὗτος δὲν δύναται νὰ ὑπερβῇ. Ἡ ὑπέρβασις τῶν γνωσιολογικῶν αὐτῶν ὁρίων εἶναι δυνατὴ μόνον ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς προσωπικῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Ὁ φιλόσοφος ζητεῖ ἀφ' ἑαυτοῦ τὴν ἀλήθειαν ἐντεῦθεν τῶν ὁρίων αὐτῶν. Ἡ ζήτησις τοῦ αὐτοῦ δὲν εἶναι ὁπωσδήποτε λαθασμένη, ἀλλ' ἀντιθέτως εἶναι δυνατόν ν' ἀποδώσῃ εὐγεύστους καρποὺς καὶ προπαρασκευάσῃ τοιοῦτοτρόπως τὴν συνάντησιν μὲ τὴν Ἀλήθειαν. Τὴν δυνατότητα αὐτὴν ἐγγυᾶται ἡ ἀπὸ μέρους τοῦ Θεοῦ δωρεὰ τοῦ λόγου εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀφ' ἐνὸς καὶ ἡ κλίσις τοῦ ν' ἀναζητῇ τὴν ἀλήθειαν ἀφ' ἑτέρου.

Ὅταν ὁ φιλόσοφος εἰσέλθῃ εἰς τὸν χώρον τῆς ἀποκαλύψεως, ἀποφασίσῃ δηλονότι ν' ἀποδεχθῇ καὶ πιστεύσῃ εἰς τὴν ἐν Χριστῷ ἀλήθειαν, τότε εὐρίσκει τὴν τελείαν ἀλήθειαν καὶ τὸ πλήρωμα τῆς ἀληθείας, διαλέγεται πρὸς αὐτὴν καὶ ὁ φιλοσοφικὸς του στοχασμὸς ἀποβαίνει ἡ νοητικὴ-ἐπιστημονικὴ βάσις πρὸς βαθυτέραν γνῶσιν, ἐντριβεστέραν κατανόησιν καὶ κατὰ λόγον ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ δυνατοῦ ἐρμηνείαν καὶ ἐδραίωσιν τῆς ἀληθείας.

Καίτοι ἐκ πρώτης ὄψεως ὁ ρόλος αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας περιγράφεται ἀρκούντως θετικῶς, κατὰ τὸ τελικὸν τοῦτο στάδιον, ἦτοι ἐντὸς

98. Πρβλ. J. HIRSCHBERGER, *Geschichte der Philosophie*, τ. 1. Altertum und Mittelalter, Basel-Freiburg-Wien⁹1965, σ. 336.

τῆς ἀποκαλύψεως, πρέπει ὁ κριτικὸς μελετητὴς νὰ διερωτηθῇ νηφαλιῶς ὡς πρὸς τὸ ἀκριβὲς βάθος καὶ τὴν δυνατὴν ἑκτασίν του. Διότι ἄλλως διατρέχει τὸν κίνδυνον νὰ θεωρήσῃ δυνατὴν τὴν τελικὴν κατὰ λόγον διαλεύκανσιν καὶ *ἐπιστήμην* τοῦ χριστιανικοῦ μυστηρίου. Κινδυνεύει νὰ ὑποκαταστήσῃ τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν διὰ τῆς κατὰ λόγον τοιαύτης. Κινδυνεύει νὰ νομίσῃ ὅτι κινεῖται εἰς τὸ κέντρον, ἐνῶ κινεῖται εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ κύκλου. Ὅτι ὑπάρχει ὅμως νοητικὴ διαλεύκανσις καὶ γνῶσις τοῦ «μυστηρίου», δὲν δύναται νὰ ἰσχυρισθῇ οὔτε ὁ θεολόγος, ὁ ὁποῖος ὅπως καὶ κάθε πιστὸς ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει ἀποδέχεται καὶ πιστεύει τὴν προσωπικὴν ἀποκάλυψιν τοῦ Θεοῦ καὶ βιώνει αὐτὴν ἐν τῇ μυστηριακῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας.

Ὅσον ἀφορᾷ τέλος εἰς τὸν ὅρον «χριστιανικὴ φιλοσοφία»—εἵτε γίνῃ δεκτὸν ὅτι ἀποτελεῖ *condradictio in adjecto* καὶ εἶναι ἀκατανόητος, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ E. Brehier⁹⁹, εἵτε ἀπλῶς δυσκαθόριστος, πλὴν ὅμως ὄχι καὶ ἀκατανόητος, ὅπως δέχεται ὁ E. Gilson¹⁰⁰—, ἐὰν

99. Πρβλ. τὸ ἄρθρον E. BREHIER, «Y a-t-il une philosophie chrétienne », ἐν *Revue de Metaphysique et de Morale* 38 (1931) 133-162, τὸ ὁποῖον καταλήγει μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν φράσιν: «on ne peut pas plus parler d'une philosophie chrétienne que d'une mathématique chrétienne ou d'une physique chrétienne». Βλ. σχετικῶς καὶ Α. ΜΠΑΓΙΩΝΑ, *Ἡ ἔννοια τῆς προόδου καὶ ἡ μεθοδολογία τῆς ἱστορίας*, Ἀθήνα 1970, σ. 5 καὶ 9, σημ. 13. Τὸ ἄρθρον τοῦ Brehier προεκάλεσεν, ὡς γνωστόν, τὰς ἀντιδράσεις καὶ ἀπαντήσεις ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν M. BLONDEL, «Y a-t-il une philosophie chrétienne », ἐν *Revue de Metaphysique et de Morale* 38 (1931) 599-606 καὶ M. SOURIAU, «Qu'est-ce qu'une philosophie chrétienne », ἐν *Revue de Metaphysique et de Morale* 39 (1932) 353-385.

100. E. GILSON, *Esprit de la Philosophie medievale*, Paris 2¹948, σ. 1. Ἰκανὸν τεκμήριον τῶν δυσχερειῶν νὰ καθορισθῇ ἡ «χριστιανικὴ φιλοσοφία» παρέχει ὁ ὀρισμὸς αὐτῆς παρὰ PH. BÖHNER-E. GILSON, *Christliche Philosophie...*, σ. 1: «Christlich nennen wir jede Philosophie, die von überzeugten Christen geschaffen wurde, die Ordnungen des Wissens und des Glaubens unterscheidet, die ihre Sätze mit natürlichen Gründen beweist, die aber trotzdem in der christlichen Offenbarung eine und in einem bestimmten Ausmaß sogar eine moralisch notwendige Hilfe für die Vernunft erblickt». Πέραν τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ χριστιανικὴ φιλοσοφία εἰς τὸν παρόντα ὀρισμὸν θεωρεῖται μόνον ὡς ἱστορικὸν μέγεθος, ὅπως ρητῶς ἄλλωστε δηλώνουν οἱ συγγραφεῖς, καὶ τῆς ἀδυναμίας, ἡ ὁποία ἐκφράζεται διὰ τῶν λέξεων «aber trotzdem», πρέπει νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι ὁ ὀρισμὸς ἀδίκει ὄχι μόνον τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν φιλοσοφίαν. Ἡ χριστιανικὴ ἀποκάλυψις ὑποβιβάζεται εἰς μίαν «ἀξιόλογον καὶ ἐν ὀρισμένῃ ἑκτάσει ἠθικῶς ἀναγκαίαν βοήθειαν διὰ τὸν λόγον», πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶναι δυσκόλως παραδεκτόν, ἂν μὴ τελείως ἀπαράδεκτον διὰ τὸν χριστιανόν, διότι ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια εἶναι δι' αὐτὸν τὸ ἅπαν. Ὅτι δὲ καὶ ἡ φιλοσοφία κινεῖται εἰς τὸ περιθώριον καὶ ὄχι εἰς τὸ κέντρον εἶναι προφανές, ἀφοῦ εἶναι ἡναγκασμένη νὰ ἐρευνᾷ θέματα, τὰ ὁποῖα

τὸν συσχετίσωμεν μὲ τὸ ἔργον τοῦ Κλήμεντος, πρέπει νὰ διατηρήσωμεν ὀρισμένας ἐπιφυλάξεις. Αὗται ἀπορρέουν πρωτίστως ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι κυριαρχοῦν στοιχεῖον καὶ προσδιοριζόμενον ἀντικείμενον κατὰ Κλήμεντα εἶναι καὶ μένει ἡ θεία ἀλήθεια, ἡ θεολογία, καὶ ὄχι ἡ φιλοσοφία. Ὁ Κλήμης, ὡς κατεδείχθη, κάμνει κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον θεολογίαν, πρὸς τὴν ὁποίαν κατὰ τὸ δυνατόν καὶ ἀπροκαταλήπτως ἐναρμονίζει τὴν φιλοσοφίαν. Δι' αὐτὸ καὶ ὀρθὸν εἶναι ν' ἀναζητηθῇ

δὲν ἀντιστρατεύονται τὴν ἐκπεφρασμένην πίστιν τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως διευκρινίζουν οἱ συγγραφεῖς καὶ ὀλίγον κατωτέρω (σ. 2).

Ἀναλόγους δυσχερείας ἀνακαλύπτει ὁ μελετητὴς καὶ εἰς τὴν πραγματείαν τοῦ Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, «Ὑπάρχει χριστιανικὴ φιλοσοφία;», ἐν *ΕΕΘΣΘ* 16 (1971) 267-375. Κατὰ τὸν ἐν λόγω συγγραφέα ἡ «χριστιανικὴ φιλοσοφία» παρουσιάζεται κυρίως ὡς «αὐτόνομος ἐρμηνευτικὴ λειτουργία» καὶ «θεωρητικὴ ἐπεξεργασία τῶν δεδομένων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ἐν τῷ συνόλῳ λαμβανομένης» (βλ. σ. 275 ἑ.).

Παρὰ δὲ τὸ ὅτι ὁ συγγραφεὺς ὑπόσχεται περαιτέρω διασάφησιν τοῦ ὅρου, ἐπανερχεται συνεχῶς εἰς τὸν ὅρισμόν τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας ὡς «ἐρμηνευτικῆς λειτουργίας», χωρὶς νὰ προσθέτῃ οὐσιαστικὰ στοιχεῖα. Ὅτι ὁμῶς διὰ τοῦ ὁρισμοῦ αὐτοῦ ἡ χριστιανικὴ φιλοσοφία ἀποβαίνει μέρος τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης, τὸ μὲν ἤκιστα αὐτοτελὲς καὶ αὐτόνομον, τὸ δὲ ἐν τοῖς καιρίοις δεσμευόμενον, ἀφοῦ καλεῖται νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ περιεχόμενον τῆς ἀποκαλύψεως καὶ δὲν δύναται ἐπὶ παραδείγματι καὶ νὰ διαμφισβητήσῃ αὐτό, μόλις εἶναι ἀνάγκη νὰ εἴπωμεν. Ἄλλωστε ἐκ μιᾶς τοιαύτης φιλοσοφίας ἐλλεῖπει παντελῶς ἡ ἔννοια τῆς «ἐπιστήμης», ὡς προσκτήσεως βεβαίων καὶ ἀληθῶν γνώσεων, στοιχεῖον δηλαδὴ τὸ ὅποῖον ἀποτελεῖ τὴν πεμπτούσιαν καὶ τὸν τελικὸν σκοπὸν τῆς φιλοσόφου ζητήσεως, ὅπως αὕτη καθωρίσθη τοῦλάχιστον ἐν τῇ κλασσικῇ ἀρχαιότητι καὶ μάλιστα ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ἔτι δὲ καὶ αὐτῶν τῶν ἱερῶν πατέρων καὶ συγγραφέων τῆς Ἐκκλησίας (πρβλ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Εὐθύδημος* 288 D 8: «ἡ...φιλοσοφία κτήσις ἐπιτήμης». [ΠΛΑΤΩΝΟΣ], *Ὅροι*, 414 B 7: «φιλοσοφία τῆς τῶν ὄντων αἰεὶ ἐπιστήμης ὄρεξις». ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Μετὰ τὰ φυσικὰ* Α', 982 α 32-982 β 2: ἡ «μάλιστα ἐπιστήμη... ἡ τοῦ μάλιστα ἐπιστητοῦ». Βλ. καὶ ἀν., σ. 78, σημ. 93. Πρβλ. καὶ Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, *Γένεσις καὶ οὐσία τοῦ Ὁρθοδόξου δόγματος*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 131 ἑ.).

Τοῦ λόγου ὄντος ἐνταῦθα περὶ δυσχερειῶν, τὰς ὁποίας ἀντιμετωπίζουν οἱ περὶ τὸ θέμα ἀσχολούμενοι ἐρευνηταί, πρέπει νὰ λεχθῇ, ὅτι αὗται ἀναφύονται ἐξ αὐτοῦ τοῦτου τοῦ ζητήματος, τὸ ὅποῖον δὲν ἔχει εἰσέτι ἐπαρκῶς ἐρευνηθῇ καὶ καθορισθῇ. Ἐντεῦθεν καὶ τὸ ἐρωτηματικὸν εἰς τὸν τίτλον τῶν ἄρθρων, τὰ ὁποῖα ἀσχολοῦνται μὲ τὸ θέμα, ἂν ὑπάρχῃ χριστιανικὴ φιλοσοφία. Μὲ τὰς παρούσας γενικὰς παρατηρήσεις δὲν ἀποβλέπομεν εἰς τὸν ἐξοστρακισμόν τοῦ ὅρου χριστιανικὴ φιλοσοφία ἐκ τοῦ χώρου τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θεολογίας, ἀλλ' ἀπλῶς εἰς τὴν ἐπισήμανσιν τῆς ἐκφραστικῆς ἀδυναμίας καὶ ἀσυνεπείας ἐν αὐτῷ. Εἶναι ἀλλῇ συμβολῇ εἰς τὸ ὑπὸ συζήτησιν ἀντικείμενον, τὸ ὅποῖον χρήζει περαιτέρω ἐρεύνης. Ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἐξ ἀπόψεως ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας βλ. καὶ ΤΗ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, «Grundlegende Gedanken über die byzantinische Philosophie», ἐν *Βυζαντινὰ* 9 (1977) 174 ἑ.

ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ἱεροῦ συγγραφέως εἰς προσδιορισμὸς τῆς θεολογίας καὶ ὀλιγώτερον τῆς φιλοσοφίας, τῆς ὁποίας τὴν ἀξίαν καὶ μερικὴν αὐτοτέλειαν σέβεται μὲν, δὲν καθιστᾷ ὅμως αὐτὴν ἐπίκεντρον τοῦ ἐνδιαφέροντός του. Τὴν ἀφήνει νὰ διαλέγεται εὐστόχως μετὰ τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας, νὰ ὀδηγῇ εἰς τὴν ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ δυνατοῦ κατανόησίν της καὶ τὴν περιθριγκώνει· συντόμως εἰπεῖν νὰ μεταδίδῃ τοὺς ὅρους καὶ τὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι καὶ νὰ προσδιορίξῃ τοιοῦτοτρόπως μέχρις ἐνὸς σημείου τὴν θεολογίαν. Ἐν ὅψει τῆς σχέσεως αὐτῆς προσδιορισμοῦ θὰ ἦτο ἴσως *ἐπιτυχέστερον* νὰ γίνετο λόγος περὶ «φιλοσοφικῆς θεολογίας»¹⁰¹—ἂν καὶ ὁ ὅρος αὐτὸς ἐγκρύπτει δυνατὰς παρεξηγήσεις, ἴσως μάλιστα μεγαλυτέρας—καὶ ὅχι περὶ «χριστιανικῆς φιλοσοφίας». Διὰ τοῦ ὅρου «φιλοσοφικὴ θεολογία» περιγράφονται ἴσως *ἀκριβέστερον* καὶ ἐκ τῶν ἐνδον τὰ φιλοσοφικοθεολογικὰ ἐκεῖνα συστήματα ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ πνεύματος, τὰ ὁποῖα τὴν ιδιοτυπίαν των ὀφείλουν εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν καὶ προϋποθέτουν τὴν χριστιανικὴν πίστιν.

4. Η ΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΕΙΣ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΚΑΙ ΕΝ ΑΝΑΦΟΡᾳ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΗΘΙΚΗΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητον γεγονὸς ὅτι τὸ ἔργον τοῦ Κλήμεντος διακρίνεται διὰ τὴν διεξοδικὴν καὶ ἐν πολλοῖς πρωτοποριακὴν ἐντὸς τῆς χριστιανικῆς γραμματείας ἀνάλυσιν ἠθικῶν προβλημάτων¹⁰². Τοῦτο γίνεται σαφὲς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εἰς τὸν ἐρευνητὴν, ὅταν διεπεξέρχεται τὰ κείμενα τοῦ συγγραφέως. Ἰδιαιτέρως ὅμως ὑπογραμμίζουν τοῦτο αἱ σχετικαὶ μελέται, ἐκ τῶν ὁποίων ὠρισμέναι παρουσιάζουν σύνολον τὴν ἠθικὴν σκέψιν τοῦ συγγραφέως, ἕτεραι δὲ διαπραγματεύονται ἐπὶ μέρους ἠθικὰ θέματα· ἀπλοῦν καὶ μόνον βλέμμα εἰς τὴν

101. Ἀξιοσημειώτους παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ ὅρου «φιλοσοφικὴ θεολογία» βλ. Ν. ΝΗΣΙΑΤΟΥ, *Φιλοσοφία τῆς θρησκείας καὶ φιλοσοφικὴ θεολογία*, σ. 23-36.

102. Πρβλ. W. VÖLKER, *Der wahre Gnostiker nach Clemens Alexandrinus*, σ. 75: «Mit vollem Rechte hat man immer wieder darauf hingewiesen, daß Clemens der erste christliche Ethiker gewesen sei, daß die Grundrichtung des clementinischen Denkens auf die Ethik geht». Τὸ ἐντὸς τοῦ κειμένου ἐδάφιον προέρχεται ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ Κ. PRÜMM, «Glaube und Erkenntnis im zweiten Buch der Stromata des Clemens von Alexandrien», ἐν *Scholastik* 12 (1937) 53, σημ. 56. G. L. PRESTIGE, *Fathers and heretics*, London 1954, σ. 59-60: «Clement dealt with practical religion, touching only incidentally on questions of doctrine».

περί Κλήμεντος βιβλιογραφίαν ἀρκεῖ νὰ πιστοποιήσῃ τοῦτο. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, ἐπιβάλλεται, νομίζομεν, ν' ἀφιερῶσωμεν ὀλίγας γραμμὰς εἰς τὸ ζήτημα τῆς θέσεως τῆς ἡθικῆς εἰς τὸ ἔργον τοῦ Κλήμεντος καὶ μάλιστα ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν ἡθικὴν τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας.

Ἐφετηρίαν τῶν σκέψεων αὐτῶν εἶναι δυνατόν καὶ μᾶλλον πρέπει ν' ἀποτελέσῃ ἡ ἄποψις τοῦ συγγραφέως, ὅτι καὶ μετὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ Χριστοῦ ἡ φιλοσοφία συνεχίζει νὰ ἀσκῇ προπαρασκευαστικὸν ἔργον καὶ νὰ εἶναι «χρησὶμη πρὸς θεοσέβειαν»¹⁰³. Ἡ «θεοσέβεια» εἰδικώτερον εἶναι ὁ ἀποφασιστικῆς σημασίας ὅρος. Θεοσέβεια εἶναι «μάθησις...θεοῦ θεραπείας καὶ παιδείυσις εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἀγωγή τε ὀρθῇ ἀνάγουσα εἰς οὐρανόν»¹⁰⁴. Ὡς πρῶτον καὶ κύριον συστατικὸν τῆς θεοσεβείας ἀριθμεῖται ἡ ἀπόκτησις γνώσεων, αἱ ὁποῖαι ἀφοροῦν εἰς τὸν τρόπον θεραπείας τοῦ Θεοῦ. Ἡ θεραπεία τοῦ Θεοῦ ταυτίζεται πρὸς τὴν ὁσιότητα¹⁰⁵ καὶ εἶναι ἡ «συνεχὴς ἐπιμέλεια τῆς ψυχῆς»¹⁰⁶. Δι' αὐτῆς ὁ ἄνθρωπος ἐνεργεῖ τὰ Θεῷ ἀρεστὰ καὶ δίκαια. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν «ἡ ὄντως θεοσέβεια» ἀνάγεται εἰς περίοπτον καὶ κεντρικὴν θέσιν ἐν τῇ ζωῇ τοῦ χριστιανοῦ, συνέχει καὶ ἐκφράζει τὴν χριστιανικὴν του ιδιότητα καὶ ἀποβαίνει ὁ κανὼν «τοῦ πῶς ἀκριβῶς βιωτέον»¹⁰⁷. Δὲν εἶναι δὲ μία συγκεκριμένη ἡθικὴ ἐντολὴ καὶ ἐπὶ μέρους ὑποθήκη, ἡ ὁποία ὑπαγορεύεται εἰς μίαν δεδομένην στιγμὴν καὶ προβλέπει μίαν συγκεκριμένην πρᾶξιν, ἀλλὰ «καθολικὴ...προτροπὴ μόνῃ καὶ πρὸς ὅλον δηλαδὴ τὸν βίον, ἐν παντὶ καιρῷ καὶ πάσῃ περιστάσει πρὸς τὸ κυριώτατον τέλος, τὴν ζωὴν, συντείνουσα»¹⁰⁸. Εἶναι ὁ κανὼν ζωῆς καὶ τὸ κέντρον, πέριξ τοῦ ὁποίου στρέφεται καὶ ἐκτυλίσσεται καὶ πρὸς τὸ ὅποιον δέον νὰ συγκλίνῃ καὶ ἀποβλέπῃ ὁλόκληρος ἡ ζωὴ τοῦ χριστιανοῦ· εἶναι τὸ «αὐτάρκες ἐφόδιον αἰώνων»¹⁰⁹. Ἡ αὐτάρκεια τῆς θεοσεβείας τυγχάνει εὐεξήγητος, ἀφοῦ τὸ περιεχόμενόν της εἶναι ὁ

103. *Στρωματεῖς* 1,5 (II,17,32).

104. *Παιδαγωγός* 1,7 (I,122,4-5).

105. *Στρωματεῖς* 4,26 (II,321,4).

106. *Στρωματεῖς* 7,1 (III,4,13). Πρβλ. καὶ 2,23 (II,193,2): «τὸ θεοσεβεῖν τῇ ψυχῇ» κτᾶται.

107. Πρβλ. *Στρωματεῖς* 7,15 (III,64,22).

108. *Προτρεπτικός* 11 (I,79,20-24). Πρβλ. καὶ 9(I,64,18 ἑ.), ἐνθα παρατίθεται τὸ χωρίον *Α' Τιμ.* 4,8, τοῦ ὁποίου ἡ λέξις «εὐσέβεια» ἀντικαθίσταται διὰ τοῦ ὅρου «θεοσέβεια»· ἡ θεοσέβεια ἐξομοιώνει «τῷ θεῷ κατὰ τὸ δυνατόν τὸν ἄνθρωπον». *Παιδαγωγός* 1,1 (I,90,14-16): «προτρεπτικὴ γὰρ ἡ πᾶσα θεοσέβεια, ζωῆς τῆς νῦν καὶ τῆς μελλούσης ὁρεξιν ἐγγενῶσα τῷ συγγενεῖ λογισμῷ».

109. *Προτρεπτικός* 10 (I,72,30).

σεβασμός τοῦ θεοῦ καὶ ἡ ἐν τῇ πίστει καὶ τῇ πράξει ἀδιάκοπος ἐκδήλωσις του.

Τοιουτοτρόπως ὁμως, ὡς κανὼν καθολικῆς συμπεριφορᾶς καὶ βιοτῆς, ἡ θεοσεβεία παραγγέλλει καὶ καθορίζει, ὡς ὑπεδηλώθη, καὶ τὴν ἐπὶ μέρους πρᾶξιν ἥ, κάλλιον εἰπεῖν, ἀναλύεται εἰς πράξεις καὶ πραγματώνεται δι' ἔργων. Γίνεται δηλονότι πρᾶξις καὶ δὲν μένει θεωρία μόνον καὶ γνῶσις. Τοῦτο καταφαίνεται σαφῶς εἰς τὸ 13ον κεφάλαιον τοῦ Α' βιβλίου τοῦ *Παιδαγωγοῦ*¹¹⁰, ἐνθα γίνεται λόγος περὶ τοῦ «κατορθώματος» τῆς θεοσεβείας, τὸ ὁποῖον «δι' ἔργων τὸ καθῆκον ἐκτελεῖ». Ὅτι οἱ ὅροι «κατόρθωμα» καὶ «καθῆκον» εἶναι εἰλημμένοι ἐκ τῆς στωικῆς φιλοσοφίας ἀνομολογεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κλήμης: «τὸ δὲ κατορθούμενον κατὰ τὴν τοῦ λόγου ὑπακοὴν προσῆκον καὶ καθῆκον Στωικῶν ὀνομάζουσιν παῖδες».

Τὰ ἔργα λοιπὸν εἶναι καρπὸς τῆς ὑπακοῆς. Ἡ ὑπακοὴ θεμελιώνεται ἐπὶ τῶν ἐντολῶν καὶ δοκιμάζεται ἐν σχέσει πρὸς αὐτάς. Αἱ ἐντολαὶ διὰ τὸν χριστιανὸν δὲν εἶναι γέννημα προσωπικὸν καὶ αὐθαίρετον ἐνὸς ἀνθρώπου, ἀλλ' ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς ἐν Χριστῷ ἀληθείας καὶ εἰς αὐτὴν ἀποσκοποῦν· παιδαγωγοῦν «ἐπὶ τὸ ἔσχατον ὀρεκτόν, ὃ τέλος νοεῖται». Ἡ θεοσεβεία ὡς ὀρθὴ ἀγωγή ἀνάγει «εἰς οὐρανόν», ἐλέγχθη προλαβόντως, καὶ ἔχει ὡς «τέλος», συμπληρῶνεται ἐνταῦθα, «τὴν αἰδίου ἀνάπαυσιν ἐν τῷ θεῷ». Αὕτη ἡ αἰώνιος ἀνάπαυσις ἄρχεται, ὅταν ἐπέρχεται «τὸ ἡμέτερον τέλος». Ἐντεῦθεν ἐκπηγάζει ἡ ὀφειλὴ τοῦ ἀνθρώπου νὰ γίνῃ ἠθικὸς καὶ κατορθώσῃ πρὸ τοῦ τέλους τούτου τὰ καθήκοντα, τὰ ὁποῖα «εἰκότως...περὶ τὰς πράξεις, οὐ τὰς λέξεις, συνίσταται».

Ἐκ τῶν προειρημένων συνάγεται, ὅτι ἡ εὕρεσις καὶ γνῶσις τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας, ἡ πίστις εἰς Χριστὸν καὶ ἡ περὶ τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν φιλοσοφικὴ ἐνασχόλησις καὶ ζήτησις, ἀποτελοῦν τὸν ἕνα πόλον τῆς ζωῆς τοῦ χριστιανοῦ· πρὸς αὐτὸν συνδέεται ἀρρήκτως τὸ καθῆκον, ἥτοι ἡ πρὸς πραγμάτων ἐντολὴ τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἀποτελεῖ τὸν ὦν οὐκ ἄνευ ὅρον καὶ ἀναντικατάστατον δεῦτερον πόλον ζωῆς. Ὁ πρῶτος χωρὶς τὸν δεῦτερον εἶναι νεκρὰ καὶ διάκενος πίστις καὶ ὁ δεῦτερος χωρὶς τὸν πρῶτον εἶναι τυχαία καὶ ἄσκοπος πρᾶξις, ἀφοῦ ἐλλεῖπει ἐξ αὐτῆς ἡ θεωρητικὴ τῆς κατοχύρωσις καὶ θεμελίωσις ἐξ ἐνός καὶ τὸ οὐ ἕνεκα, ὁ τελικὸς σκοπός, ἀφ' ἑτέρου. Ἡ ἀλληλοεξάρτησις γνώσεως καὶ πίστεως τῆς ἐν Χριστῷ ἀληθείας καὶ τῆς ἐντεῦθεν ἀπορρεούσης ἠθικῆς πράξεως εἶναι τοσοῦτον ἀναγκαία διὰ τὸν Κλή-

110. *Παιδαγωγός* 1,13 (I,150,19-152,7): ἐντεῦθεν προέρχονται τὰ ἐν παρενθέσει χωρία ἐντὸς τοῦ κειμένου.

μεντα, ὥστε ἀντιστρέφω· τὰ πράγματα δύναται νὰ εἶπῃ, ὅτι ἡ μὴ ἠθικὴ ζωὴ καὶ πρᾶξις δυσχεραίνει μεγάλως καὶ καθιστᾷ ἀδύνατον τὴν γνῶσιν ¹¹¹. Ἐπειδὴ πίστις καὶ γνῶσις τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας δὲν νοεῖται χωρὶς ἠθικὴν πρᾶξιν καὶ ζώην, δι' αὐτὸ καὶ ὀρίζων τὸ βίον τῶν χριστιανῶν ὁ ἱερὸς Πατὴρ λέγει ἐπιγραμματικῶς, ὅτι «σύστημά τί ἐστὶ λογικῶν πράξεων» ¹¹².

Τὸν ὡς ἄνω ὀρισμὸν, καθὼς ἐπίσης καὶ μέρος τῆς ἐπεξηγήσεως, ἡ ὁποία ἔπεται εἰς τὴν συνέχειαν τοῦ κειμένου, παρέλαβεν ὁ Κλήμης καὶ πάλιν ἐκ τῶν Στωικῶν, μάλιστα δὲ ἐκ τοῦ Χρυσίππου ¹¹³. Ἀντικατέστησεν ὅμως τὴν λέξιν «σπουδαῖος», ὅπως ὠνομάζετο ἄλλως ὁ σοφὸς τῶν Στωικῶν, μὲ τὴν ἑκφρασιν «χριστιανὸς» καὶ προσήρμοσε τοιοῦτοτρόπως τὸν ὀρισμὸν πρὸς τὴν χριστιανικὴν του ιδιότητα. Ἀνάλογον «ἐκχριστιάνισιν» παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὴν ἐπεξήγησιν: χριστιανικὸς βίος σημαίνει συνεχῆ ἐνεργοποίησιν καὶ ἐφαρμογὴν ὅσων διδάσκει ὁ «λόγος» («τῶν ὑπὸ τοῦ λόγου διδασκομένων ἀδιάπτωτος ἐνέργεια»)· τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι τὸ βαθύτερον νόημα τῆς πίστεως, ἀφοῦ δὲν δύναται νὰ βοηθῇ πίστις χωρὶς τὴν πλήρη καὶ ἐνδελεχῆ πραγμάτωσιν τῶν ἐντολῶν καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ «λόγου». Ἡ ἐμφάνισις τοῦ ὅρου «λόγος» εἰς τὴν παροῦσαν τοῦ κειμένου συνάφειαν εἶναι ἡ στωικὴ ἐπίδρασις εἰς τὴν ἐπεξήγησιν. Ἐνταῦθα διατηρεῖ κάπως ὁ «λόγος» τὴν ἀρχικὴν στωικὴν ἔννοιάν του ὡς λόγος τοῦ κόσμου ¹¹⁴, ὁ ὁποῖος διδάσκει καὶ ἐντέλλεται τὰ καθήκοντα εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ τῷ ὁποίῳ δέον νὰ ἀκολουθῇ ὁ ἀνθρώπινος λόγος.

Ἀποκτᾷ ἐν τούτοις χριστιανικὸν περιεχόμενον ἢ ὀρθότερον εἰπεῖν ταυτίζει ὁ Κλήμης νοηματικῶς τὸν «λόγον» πρὸς τὸν Χριστὸν Λόγον. Δι' αὐτὸ ὑποστηρίζει εὐθὺς ἀμέσως, ὅτι ὁ χριστιανικὸς βίος ἀποτελεῖ *σύστημα* λογικῶν πράξεων, καθόσον εἶναι σύστημα «ἐντολῶν κυριακῶν», αἱ ὁποῖαι ὡς «θεῖκαὶ δόξαι» ἔχουν ἰσχὺν ἀναγεγραμμένων καὶ ἀπαραχαράκτων «πνευματικῶν ὑποθηκῶν» καὶ εἶναι «πρὸς τε ἡμᾶς αὐτοὺς καὶ πρὸς τοὺς πέλας εὐθετοί». Τὰς ὑποθήκας αὐτάς, αἱ ὁποῖαι διαφέρουν οὐσιωδῶς ἀπὸ τὰ ἐκλαϊκευμένα καὶ εὐρέως γνω-

111. *Στρωματεῖς* 4,21 (II,305,32): «ἀδύνατον δυσεργεῖα γνῶσιν ἐπακολουθεῖν».

112. *Παιδαγωγὸς* 1,13 (I,151,24 ἐ.).

113. Βλ. SVF, 111,72,19-21. Πρβλ. O. STÄHLIN, «Des Clemens von Alexandria ausgewählte Schriften», ἐν *BKV* 7(1), σ. 296, σημ. 3.

114. Πρβλ. FR. OVERBECK, *Über die Anfänge der patristischen Literatur*, Darmstadt, σ. 54: «Dem christlichen Charakter des ganzen Werkes (sc. *Pädagogos*) gemäß gilt ihm Christus als die Quelle der Wahrheit, und zwar Christus, wie ihn die christliche Theologie damals schon aufzufassen pflegte, als *Logos* oder Weltvernunft».

στά ἠθικά παραγγέλματα, διότι ταῦτα ἐπιδιώκουν ἀπλῶς «τὸ ζῆν», ἐνῶ ἐκεῖναι ἀποβλέπουν εἰς «τὸ εὖ ζῆν» καὶ ἔχουν ὡς τελικὸν ἐπακολούθημα «τὸ αἰδιδον ζῆν», ἀνευρίσκομεν εἰς τὰς Ἀγίας Γραφὰς καὶ εἶναι δυνατόν νὰ τὰς συλλέξωμεν ἐκεῖθεν καὶ νὰ τὰς παρουσιάσωμεν ἐν συντομίᾳ («ταῦτα δὲ ἐν ὑπογραφῇς μέρει ἐξ αὐτῶν ἀναλεγόμενοις τῶν γραφῶν ἐξέστω σκοπεῖν») ¹¹⁵.

Τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα ἀποδίδουν ἀναλυτικώτερον τὸ περιεχόμενον τοῦ τελευταίου κεφαλαίου τοῦ *Παιδαγωγοῦ*. Τὸ κεφάλαιον αὐτὸ κατακλείει τὸ Α΄ βιβλίον καὶ εἰσάγει οὕτως εἰπεῖν τὸν ἀναγνώστην εἰς τὰ δύο ἐπόμενα. Ὅτι ταῦτα θὰ ἡδύναντο νὰ θεωρηθοῦν ὡς τὸ *πρῶτον ἐγχειρίδιον χριστιανικῆς ἠθικῆς* ¹¹⁶, ἀποδεικνύουν τόσον τὰ λεπτομερῶς ἐρευνώμενα ζητήματα, τὰ ὁποῖα καλύπτουν πλείστας ἐκφάνσεις τῆς καθ' ἡμέραν ζωῆς τοῦ χριστιανοῦ ¹¹⁷, ὅσον καὶ τὸ φιλολογικὸν ὕφος διαπραγματεύσεώς των, τὸ ὁποῖον, σημειωτέον, ἐμφανίζει μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὴν «διατριβήν» τῆς ἐκλαϊκευμένης φιλοσοφίας (Popularphilosophie) ¹¹⁸. Ὡς κοινὰ γνωρίσματα τῶν δύο αὐτῶν βι-

115. Πρβλ. καὶ *Παιδαγωγός* 2,1 (I,153, 18-20): «Ἐχομένοις τοίνυν τοῦ σκοποῦ καὶ τὰς γραφὰς πρὸς τὸ βιωφελές τῆς παιδαγωγίας ἐκλεγόμενοις, ὁποῖόν τινα εἶναι χρή παρ' ὅλον τὸν βίον τὸν Χριστιανὸν καλούμενον, κεφαλαιωδῶς ὑπογραπτέον».

116. Ὅχι μόνον τὸ δεῦτερον καὶ τὸ τρίτον βιβλίον τοῦ *Παιδαγωγοῦ* εἶναι ἀφιερωμένα εἰς ἠθικά θέματα, ἀλλὰ καὶ τὸ ἕκτον καὶ ἑβδομον βιβλίον τῶν *Στρωματέων*, τὰ ὁποῖα ἀναλύουν τὸν βίον «τῶν κατὰ τὴ ἀληθῆ φιλοσοφίαν γνωστικῶν» καὶ διαγράφουν «ὡς ἐνὶ μάλιστα τὸν ἠθικὸν λόγον ἐν τούτοις περαιούμενον», *Στρωματεῖς* 6,1 (II,422,3 ἑ.). Πρβλ. καὶ 7,18 (III,78,19-23): «Τούτων ἡμῖν προδιηγουμένων καὶ τοῦ ἠθικοῦ τόπου ὡς ἐν κεφαλαίῳ ὑπογραφέντος, σποράδην, ὡς ὑπεσχήμεθ, καὶ διερριμμένως τὰ ζώπυρα τῶν τῆς ἀληθοῦς γνώσεως ἐγκατασπεύραντες δογμάτων, ὡς μὴ ῥάδιον εἶναι τῷ περιτυχόντι τῶν ἀμυήτων τὴν τῶν ἀγίων παραδόσεων εὐρεσιν, μετίωμεν ἐπὶ τὴν ὑπόσχεσιν».

117. Βλ. κατάλογον κεφαλαίων ἐν ἀρχῇ ἐκάστου βιβλίου (I,153,5-16 καὶ 235, 5-18). Πρβλ. H. CHADWICK, «Philo and the beginnings of Christian Thought», ἐν A. H. ARMSTRONG (ed.), *The Cambridge history of.....philosophy*, σ. 174: «As a moralist Clement is concerned with all manner of questions of daily life».

118. Πρβλ. H. CHADWICK, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 174-175, ὅπου ἡ παρατήρησίς του, ὅτι ὁ Κλήμης ἐκθέτει τὴν ἠθικὴν «entirely in the style of the Stoic diatribe with its favourite themes», εἶναι λίαν γενικὴ καὶ πρέπει νὰ ἀντιμετωπισθῇ μὲ ὀρίσμενην ἐπιφύλαξιν. Βλ. καὶ FR. OVERBECK, *Über die Anfänge der patristischen Literatur*, σ. 54-55.

Ἡ «διατριβή» ἐκαλλιεργήθη, ὡς γνωστόν, ὡς φιλολογικὸν εἶδος πρὸς ἐξέτασιν προβλημάτων κυρίως φιλοσοφικῆς ἠθικῆς ἀπὸ τοῦ τρίτου αἰῶνος π.Χ. καὶ ἐξῆς, ὅχι μόνον μεταξὺ ἐκπροσώπων τῆς κυνικῆς καὶ τῆς στωικῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων σχολῶν· ἰδιαίτερος προετιμᾶτο, διότι δὲν ἀπηυθύνετο εἰς εἰδικούς περὶ τὴν φιλοσοφίαν, ἀλλ' εἰς εὐρύτερα λαϊκὰ στρώματα. Εἰς ζωηρὸν καὶ συγχρόνως

βλίων πρὸς τὴν διατριβὴν θὰ ἠδύναντο ν' ἀναφερθοῦν τοῦτο μὲν ὁ σκοπὸς (παραίνεσις, οἰκοδομή, παιδαγωγία), τοῦτο δέ, ὅτι τὴν διαπραγμάτευσιν ζωντανεύουν ἱστορικὰ παραδείγματα καὶ ἡ παρεμβολὴ ἀποσπασμάτων ἀπὸ φιλοσόφους καὶ ποιητὰς τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος καὶ διαφόρων καταλλήλων διηγήσεων. Ὡς σημεῖον ἀξιοσημειώτου διαφορᾶς πρέπει νὰ προσαχθῇ ὁ ἀριθμὸς τῶν ὑπὸ μελέτην θεμάτων καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπιδιώκεται συστηματικώτερα ἐπεξεργασία καὶ διάταξις τῆς ὕλης.

Πάντα, ὅσα ἐλέχθησαν μέχρι τώρα, ἐπισημαίνουν τὸ μέγα ἐνδιαφέρον τοῦ Κλήμεντος διὰ τὴν ἠθικὴν πρᾶξιν καὶ ζωὴν ἐν Χριστῷ. Ἰδιαιτέρως ὅμως αἰτιολογοῦν τὴν κεντρικὴν θέσιν τῆς ἠθικῆς εἰς τὸ ἔργον του καὶ διαδηλώνουν τὴν στενὴν σχέσιν της πρὸς τὴν ἐν Χριστῷ ἀλήθειαν. Ἡ *χριστιανικὴ ἠθικὴ* δὲν εἶναι δυνατόν νὰ νοηθῇ ἀπεσπασμένη καὶ διακεχωρισμένη ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν, ἀλλ' ἐν ἀμέσῳ σχέσει καὶ ἀναφορᾷ πρὸς αὐτήν. Καθόσον ὅμως ἀναλύει καὶ ἐκθέτει συστηματικῶς καὶ συνοπτικῶς τὰς πρὸς διάπραξιν καὶ ἐφαρμογὴν ἐντολὰς τοῦ Κυρίου ἢ προειδοποιεῖ πρὸ ἀναλόγων ἐκκλίσεων καὶ διαστροφῶν, ἀποτελεῖ *ιδιαιτέραν* θεολογικὴν ἐνασχόλησιν ¹¹⁹. Αὕτη δὲν κινδυνεύει νὰ καταντήσῃ στεῖρον ἠθικιστικὸν γράμμα καὶ περιπτωσιολογικὴ ἠθικὴ (*Kasuistik*), ὅταν ἀντλῇ τὸ περιεχόμενόν της ἐκ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καὶ ἀφήνῃ τὰ συζητούμενα προβλήματα νὰ καταυγάζωνται ὑπὸ τοῦ φωτὸς τοῦ Εὐαγγελίου ¹²⁰. Εἰδικώτερον τὸ δεῦτερον καὶ τρίτον βιβλίον τοῦ *Παιδαγωγοῦ* ἀποτελοῦν, ὅπως προελέχθη, τὴν πρώτην συνειδητὴν ἐκθεσιν «συστήματος» χριστιανικῆς ἠθικῆς καὶ ἀποδείξιν τῶν λεγομένων. Ἀλλὰ καὶ τὸ πρῶτον βιβλίον τοῦ *Παιδαγωγοῦ*, ὅπως ἐπίσης καὶ ὁ *Προτρεπτικός*, ὑπηρετοῦν ἐν γενικώτερον σχεδιάγραμμα πρακτικῆς ἠθικῆς. Τὸ σχεδιάγραμμα αὐτὸ ἐκθέτει ὁ Κλήμης εἰς τὸ 1ον κεφάλαιον τοῦ Α' βιβλίου

χαλαρὸν ὕφος ἐξετάζει ἡ διατριβὴ ἐν ἐπὶ μέρους θέμα πρακτικῆς ζωῆς καὶ ἀποφεύγει τὴν πολλὴν συστηματικότητα. Δι' αὐτὸ καὶ ἐπιτυχῶς ἐκλήθη «ἡ μήτηρ τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος», W. NESTLE, *Geschichte der griechischen Literatur*, τ. 2, Berlin 1963, σ. 65.

119. Ὑπὸ διάφορον ὀπτικὴν γωνίαν ἐρευνᾷ τὸ θέμα ὁ Μ. ΦΑΡΑΝΤΟΣ, *Δογματικὴ καὶ Ἠθικὴ. Εἰσαγωγικά*, Ἀθήναι 1973, σ. 65-66.

120. Περιγράφων τὴν μέθοδον αὐτὴν ὁ Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, *Περὶ πίστεως* 6, ΒΕΠ 53,30,29 ἐ., καὶ ἀναφερόμενος προφανῶς εἰς τοὺς *Ἠθικοὺς Ὅρους* του, παρατηρεῖ: «Ὅσα τοίνυν εὐρίσκομεν κατὰ τὴν Καινὴν τέως Διαθήκην σποράδην ἀπηγορευμένα, ταῦτα, κατὰ τὸ δυνατόν ἡμῖν, εἰς ὁροὺς κεφαλαιώδεις πρὸς τὸ εὐληπτον τοῖς βουλομένοις ἐσπουδάσαμεν· παραθέντες ἐκάστῳ ὄρφ καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐμπεριελημμένων αὐτῷ γραφικῶν κεφαλαίων...».

του *Παιδαγωγού* (1,89,24 έ.), το όποϊον έπιγράφει: «Τί έπαγγέλλεται ό Παιδαγωγός». 'Ο Ο. Stählin¹²¹ υπέδειξε εν τήν υποσημείωσιν τής εκδόσεως του τήν εκ του Ποσειδωνίου εξάρτησιν του συγγραφέως. "Όπως δηλαδή ό Ποσειδώνιος¹²², διήρεσε και ό Κλήμης έπί τή βάσει «τῶν τριῶν...τούτων περί τόν άνθρωπον..., ἡθῶν, πράξεων καί παθῶν» τήν πρακτικήν ήθικήν του εις τρεῖς «λόγους»: *προτρεπτικόν, υποθετικόν καί παραμυθητικόν*¹²³. Προσέδωκεν όμως εις τήν διάταξιν αὐτήν τής ὕλης χριστιανικόν περιεχόμενον. Δι' αὐτό ό *Προτρεπτικός* προβάλλει καί κηρύσσει τόν Χριστόν, τό «καινόν»¹²⁴ καί «σωτήριον ἔσμα»¹²⁵. 'Ο *Παιδαγωγός*, «εἰς τόν όποϊον ό Κλήμης συνοψίζει τόν 'υποθετικόν' καί 'παραμυθητικόν λόγον' του Ποσειδωνίου, εις τρόπον ὥστε νά παρουσιάσῃ μίαν συστηματικήν καθοδήγησιν ὡς πρός τά καθήκοντα του καθ' ἡμέραν βίου»¹²⁶ καί τήν τῶν παθῶν ἴασιν, δέν εἶναι κανείς ἄλλος παρά αὐτός ό Θεός Λόγος, ό όποῖος «ἔοικεν...τῷ πατρὶ τῷ αὐτοῦ τῷ θεῷ, οὐτέρ ἐστιν υἱός, ἀναμάρτητος, ἀνεπίληπτος καί ἀπαθής τήν ψυχήν, θεός ἐν ἀνθρώπου σχήματι ἄχραντος, πατρικῷ θελήματι διάκονος»¹²⁷.

Έν πάσῃ δέ περιπτώσει ὄχι μόνον ό Κλήμης ἀλλά καί ἄλλοι ἱεροί πατέρες καί ἐκκλησιαστικοί συγγραφεῖς ἐξήτασαν πρακτικά ἠθικά προβλήματα. Καί δέν διέκριναν μὲν αὐτοτελῆ τινα ἠθικήν ἐπιστήμην, ὅπως κατὰ τό μᾶλλον καί ἥττον δέν ὠμίλησαν καί περί ἄλλων αὐτονόμων θεολογικῶν κλάδων ἐν συγχρόνῳ ἐννοίᾳ, πλὴν ὅμως ἡ

121. *Παιδαγωγός* 1,1 (1,90, σημ.). Έκτενέστερον ἀναφέρεται εις τό κεφάλαιον αὐτό ό Μ. POHLENZ, *Klemens von Alexandria und sein hellenisches Christentum*, σ. 115 έ. Οὗτος (σ. 115, σημ. 2) ὀρθῶς διαβλέπει τήν ἐπίδρασιν του Ποσειδωνίου ἐπὶ του Κλήμεντος καί εις τήν διὰ παραδειγμάτων καί προτύπων ἠθικήν διαπαιδαγώγησιν (*Στρωματεῖς* 6,9: II,468,5). Πρβλ. καί *Παιδαγωγός* 1,1 (1,90,23 έ.) καί 3,8 (1,260,24-25): «οὐ γάρ μικρά ῥοπή εις σωτηρίαν τὰ ὑποδείγματα».

122. Βλ. POSIDONIUS, *The Fragments*, vol. 1, ed. by L. EDELSTEIN and I. G. KIDD, Cambridge 1972, fr. 176 (σ. 166, 1 έ.). Τό ἀπόσπασμα εἶναι εἰλημμένον ἀπό SENECAE, *Epistulae* 95,65.

123. *Παιδαγωγός* 1,1 (1,90,2 έ.). "Ότι εις τό παρόν χωρίον δέν διαφαίνεται ὅπως-δήποτε κάποιο πρόγραμμα εκδόσεως τριῶν βιβλίων ἀντιστοιχῶς βλ. καί Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΟΥ, *Τό διδασκαλικόν ἔργον του 'Ωριγένους. Προϋποθέσεις καί ὀργάνωσις αὐτοῦ*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 33 έ.

124. *Προτρεπτικός* 1 (1,4,19. 21. 5,30. 33. 6,27. 7,16. 27).

125. *Προτρεπτικός* 1 (1,7,3). Πρβλ. σχετικῶς καί Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Τό ἔσμα τό καινόν κατὰ Κλήμεντα 'Αλεξανδρέα», ἐν *Κληρονομία* 9 (1977) 223-233.

126. Μ. POHLENZ, *Klemens von Alexandria und sein hellenisches Christentum*, σ. 116.

127. *Παιδαγωγός* 1,2 (1,91,21-24).

ειδική αὐτὴ ἐνασχόλησις των τυγχάνει ἄριστος καὶ ἀψευδὴς μάρτυς τῆς ἀξιολόγου καὶ ἰδιαζούσης σημασίας, τὴν ὁποίαν ἀπέδωκαν εἰς ζητήματα ἠθικῆς. Ἐξοχον παράδειγμα ἀποτελοῦν τὸ μὲν οἱ ἱεροὶ τῆς Ἐκκλησίας κανόνες, οἱ ὁποῖοι πολυπλεύρως καὶ διεξοδικῶς ρυθμίζουν ζητήματα τῆς ἠθικῆς ζωῆς τῶν πιστῶν, τὸ δὲ αἱ ἐξηγητικαὶ καὶ λοιπαὶ ὁμιλίες Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενον εἶναι συχνότατα ἀφιερωμένον εἰς ἠθικὰ ζητήματα. Τοῦτο ἰσχύει κατὰ μείζονα λόγον καὶ σχεδὸν ἀπαραιτήτως διὰ τὴν κατακλείδα αὐτῶν ¹²⁸.

Καίτοι ὁ Κλήμης, ὅταν συζητῇ καὶ διαπραγματεύεται ζητήματα ἠθικῆς, πράττει τοῦτο ἐπὶ τῇ βάσει τῆς χριστιανικῆς του περὶ βίου θεωρίας, δὲν διαμφισβητεῖ ἐν τούτοις τὴν ἀσκησιν ἠθικῆς πράξεως καὶ ζωῆς καὶ ἐκτὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἰδιαίτερως μάλιστα ὡς πρὸς τοὺς πρὸ τῆς τοῦ Χριστοῦ παρουσίας δικαίους, οἱ ὁποῖοι ἐπολιτεύθησαν συμφώνως πρὸς τὰς ὑπαγορεύσεις τοῦ νόμου καὶ τοῦ λόγου. Ὅπως δὴποτε ὁμως βλέπει μονομερῶς κάπως τὰ πράγματα, ὅταν ἐπεξηγῶν καὶ διευκρινίζων τὸ νόημα τοῦ χωρίου «οὐκ ἤλθον καταλῦσαι ἀλλὰ πληρῶσαι» ¹²⁹ γράφει: «πληρῶσαι δὲ οὐχ ὡς ἐνδεῆ, ἀλλὰ τῷ τὰς κατὰ νόμον προφητείας ἐπιτελεῖς γενέσθαι κατὰ τὴν αὐτοῦ παρουσίαν, ἐπεὶ τὰ τῆς ὀρθῆς πολιτείας καὶ τοῖς δικαίως βεβιωκόσι πρὸ τοῦ νόμου διὰ τοῦ λόγου ἐκηρύσσετο» ¹³⁰. Κατὰ τὴν κρατήσασαν χριστιανικὴν διδασκαλίαν καὶ κατ' ἀβίαστον ἐξήγησιν τοῦ κειμένου τὸ «πληρῶσαι» ἐνταῦθα δὲν σημαίνει ἐκπλήρωσιν («ἐπιτελεῖς γενέσθαι») —καίτοι καὶ τοῦτο συνέβη ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ—, ἀλλὰ κυρίως συμπλήρωσιν. Ἀνεξαρτήτως ὁμως τῆς ἐρμηνείας τοῦ «πληρῶσαι» εἶναι ἀληθὴς καὶ ὀρθῶς προβάλλεται ἡ ἀντίληψις, ὅτι ὄχι μόνον ὁ νόμος, ἀλλὰ καὶ ὁ λόγος συντελεῖ εἰς τὴν «ὀρθὴν πολιτείαν» ¹³¹. Τοῦτο προκύπτει ἐκ τοῦ γεγο-

128. Ἀκριβῶς εἰς τὸν λόγον αὐτὸν ὀφείλει τὴν λίαν ἐνωρὶς διαδοθεῖσαν φήμην του ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος ὡς ἠθικὸς διδάσκαλος: βλ. ΣΗΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6,3, PG 67,669 B: «ἐν...τῷ διδάσκειν πολὺς ἦν (τ.ἔ. ὁ Χρυσόστομος) ὠφελῆσαι τὰ τῶν ἀκουόντων ἡθῆ». Πρβλ. καὶ ΤΗ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Der Neid bei Johannes Chrysostomus unter Berücksichtigung der griechischen Philosophie*, Bonn 1969, σ. 26 ἔ. Σωστὴ εἶναι ἐξ ἄλλου καὶ ἡ παρατήρησις τοῦ Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΑΟΥ, *Χριστιανικὴ Ἠθικὴ* (κατὰ τὰς πανεπιστημιακὰς παραδόσεις), Θεσσαλονίκη 1971, σ. 18 ἔ., ὅτι «πλεῖστα κείμενα» τῆς ἐκκλησιαστικῆς πραγματείας διαπραγματεύονται «ειδικώτερον θέματα Χριστιανικῆς Ἠθικῆς» παραπέμπει μάλιστα εἰς μερικά ἐξ αὐτῶν.

129. *Ματθ.* 5,17· τὸ χωρίον αὐτὸ παραθέτει ὁ Κλήμης ἐλευθέρως: «οὐ καταλύνειν τὸν νόμον ἀφικνεῖται, ἀλλὰ πληρῶσαι».

130. *Στρωματεῖς* 3,6 (II,217,14-17).

131. Ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς «πολιτείας» βλ. περισσότερα Θ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Αἱ περὶ πολιτείας καὶ δικαίου ιδέαι τοῦ Γ. Πλήθωνος-Γεμιστοῦ* (Βυζαντινὰ κείμενα καὶ

νότος, ὅτι ὑπῆρξαν ἄνθρωποι, οἱ ὅποιοι ἔζησαν ἐν δικαιοσύνῃ «πρὸ τοῦ νόμου», διότι ἠκολούθησαν τὰς ἐπιταγὰς τοῦ λόγου. Ὅχι μόνον —πρέπει νὰ προστεθῇ ἐδᾶ—πρὶν δοθῇ ὁ νόμος ὑπῆρξαν δίκαιοι καὶ ἠθικοὶ ἄνθρωποι, διότι ἠκολούθησαν τὸν λόγον, ἀλλὰ καὶ μετὰ ταῦτα καὶ εἰς πᾶσαν ἐποχὴν καὶ τόπον, ἕπως διδάσκει ἡ ἱστορία καὶ μαρτυρεῖ πολυειδῶς ἡ καθ' ἡμέραν πείρα. Ἡ ἠθικὴ πρᾶξις καὶ ζωὴ δὲν εἶναι προτέρημα καὶ κτῆμα μόνον τῆς χριστιανικῆς βιοθεωρίας καὶ θρησκείας. Λέγοντες δὲ αὐτὸ προβαίνομεν ἀπλῶς εἰς μίαν ἀντικειμενικὴν διαπίστωσιν καὶ οὐδόλως συγκρίνομεν τὴν χριστιανικὴν ἠθικὴν πρὸς ἑτέραν τινά. Τὴν τελείαν καὶ ἀπόλυτον ταύτης ἀξίαν καὶ μάλιστα ἐν σχέσει πρὸς τὸν νόμον τονίζει καὶ ὁ ἱερὸς συγγραφεὺς ¹³².

Εἶναι σαφὲς πάντως, ὅτι εἰς τὰς ἀνωτέρω ἀπόψεις τοῦ Κλήμεντος ἔχομεν ἐλευθέραν ἀπόδοσιν τῆς, ὡς γνωστόν, ὑπὸ στωικὴν ἐπίδρασιν τελούσης διδασκαλίας τοῦ ἀποστόλου Παύλου, ἕπως αὕτη διατυπώνεται εἰς τὸ κλασσικὸν χωρίον τῆς *Πρὸς Ρωμαίους* ἐπιστολῆς του: «ὅταν γὰρ ἔθνη τὰ μὴ νόμον ἔχοντα φύσει τὰ τοῦ νόμου ποιῶσιν, οὗτοι νόμον μὴ ἔχοντες ἑαυτοῖς εἰσιν νόμος· οἵτινες ἐνδείκνυνται τὸ ἔργον τοῦ νόμου γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν, συμμαρτυροῦσης αὐτῶν τῆς συνειδήσεως» (*Ρωμ.* 2,14).

Ὁ λόγος ὡς διδάσκαλος καὶ κῆρυξ τοῦ δικαίου καὶ τῆς ὀρθῆς πολιτείας ἀφ' ἐνὸς καὶ ἡ φιλοσοφία ὡς «ἐπιτήδευσις...ὀρθότητος» ¹³³ αὐτοῦ ἀφ' ἑτέρου διαφωτίζουν τὴν χρησιμότητα τῆς φιλοσοφίας ἐν σχέσει πρὸς τὴν χριστιανικὴν θεοσέβειαν κατὰ Κλήμεντα, περὶ τῆς ὁποίας εἰσαγωγικῶς ἐγένετο λόγος. Ἡ φιλοσοφία συμβάλλει τοιοῦτο-τρόπως εἰς τὸ «λογικόν» περιεχόμενον τῆς ἠθικῆς πράξεως. Δοθέντος δέ, ὅτι ἡ θεοσέβεια πραγματώνεται δι' ἔργων, γίνεται φανερόν ὅτι ὁ βαθμὸς συμβολῆς τῆς φιλοσοφίας εἰς τὴν ἠθικὴν πρᾶξιν δεικνύει τὸ μέτρον, κατὰ τὸ ὁποῖον ἡ φιλοσοφία ἀποβαίνει «χρησίμη εἰς θεοσέβειαν».

Τὸ αὐτὸ μέτρον ὑπεμφαίνουν, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ λεχθῇ, τόσον ἡ χρῆσις εἰς τὸ ἔργον τοῦ ὄρων τῆς φιλοσοφικῆς ἠθικῆς, ὅσον καὶ αἱ ἀκριβεῖς γνώσεις, τὰς ὁποίας κατέχει ὁ Κλήμης ὡς πρὸς τὴν παραδε-

μελέται 13), Θεσσαλονίκη 1974, σ. 49 ἐ.

132. Πρβλ. *Στρωματεῖς* 4,21 (II,305,23 ἐ.). 6,7 (II,462,8 ἐ.).

133. Ἐκτὸς τοῦ ὀρισμοῦ τῆς φιλοσοφίας ὡς «ἐπιτήδευσις σοφίας» (βλ. ἀνωτ., σ. 78) ὁ Κλήμης τὴν ὀρίζει καὶ ὡς «ἐπιτήδευσιν λόγου ὀρθότητος», *Παιδαγωγὸς* I,13 (I,151,1-2), ὅπως δηλαδὴ καὶ ὁ Χρύσιππος: *Ισιδωρῷ Πηλουγειῶτου*, *Ἐπιστολῶν βιβλία* 5,558, PG 78,1637A: «Χρύσιππος δὲ ἐπιτήδευσιν λόγου ὀρθότητος». Βλ. καὶ Πάπυρος 1020, SVF, II,15, σημ. 1.

δομένην ιστορίαν αὐτῆς, ὅταν μνημονεύῃ τὴν ἐνασχόλησιν τοῦ Δημοκρίτου μὲ ἠθικὰ προβλήματα ¹³⁴ καὶ ὅτι διὰ τοῦ Σωκράτους ἔχομεν τὴν πρώτη συνειδητὴν στροφὴν «ἀπὸ τῶν φυσικῶν ἐπὶ τὰ ἠθικά» ¹³⁵. Ἐπηρεασμένος μάλιστα ἐκ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας προσπαθεῖ νὰ ἐφαρμόσῃ τὴν τριμερῆ αὐτῆς διαίρεσιν καὶ ἐπὶ τῆς κατὰ Μωϋσέα «φιλοσοφίας», διαβλέπων εἰς τὰ τμήματα αὐτῆς «ἱστορικὸν» καὶ «νομοθετικὸν» τὴν «ἠθικὴν πραγματείαν» ¹³⁶.

134. *Στρωματεῖς* 1,15 (II,43,14). Πρβλ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευὴ* 10,4,23, ΒΕΠ 25,372,22 ἔ.

135. *Στρωματεῖς* 1,14 (II,40,7-8). Πρβλ. σχετικῶς καὶ W. CAPITAINE, *Die Moral des Clemens von Alexandrien*, Paderborn 1903, σ. 68.

136. *Στρωματεῖς* 1,28 (II,108,24 ἔ.). Καὶ εἰς τὸ θέμα αὐτὸ διατυπώνει τὴν ἄποψιν, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἠρύσθησαν στοιχεῖά τινα ἐκ τοῦ Μωϋσέως, *Στρωματεῖς* 2,18 (II, 153,28ἔ.).